

“Piyasa Sosyalizmi”nin yükseliş ve düşüşü – 1

Sungur Savran

Yazarın notu: *Bu yazı, 1990 sonu-1991 başında yazıldı. Dönem bürokratik olarak yozlaşmış işçi devletlerinin genel bir çöküntü içine girmiş oldukları bir dönemdi. 1989 yılında “Doğu Bloku” olarak anılan ülkeler topluluğunun parçası olan Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinin hepsinde rejimler çökmüş ve böylece kapitalizme dönüş sürecinin ilk adımları atılmaya başlamıştı. 1990 yılı içinde Doğu Almanya’nın Federal Almanya tarafından yutulması, sürecin ne kadar hızla kapitalist restorasyon yönünde işlemekte olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Çin Halk Cumhuriyeti, zaten Deng Şiao Ping yönetimi altında 1978’den itibaren “piyasa sosyalizmi” olarak anılabilecek bir yöneliş içine girmişti. Bu, zamanla ekonominin kapitalist birimlere de açık hale getirilmesine ve emperyalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesine doğru evrilecekti. Yugoslavya’da iç savaş daha başlamamıştı, ama o günlerdeki kıpırdanmalar, sadece üç yıl sonra büyük katliamlara yol açacak bir milliyetler hesaplaşmasına dönecekti. Arnavutluk ise bu süreçte hızla çökecekti.*

Ancak, bu yazı yazıldığında, Ekim devriminin ürünü olan, herkesin hâlâ “model” olarak baktığı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) henüz ayaktaydı. Ne var ki, o da 1985’te oybirliğiyle partinin genel sekreterliğine seçilmiş olan Mikhail Garbaçov yönetimi altında, perestroyka (yeniden yapılanma) ve glasnost (açıklık) adlarıyla anılan bir stratejik yöneliş çerçevesinde hızla kapitalist restorasyon yönünde adımlar atıyordu.

Gerek dünyada gerek Türkiye’de, sosyalist bir geleceğe inanmış insanlar şok içindeydi. Bir de sosyalizmden çoktan vazgeçmiş olup kendilerine sosyalist süsü ver-

mekten bir türlü vazgeçmeyen bir kadro vardı. Bunlar yıllardır “piyasa sosyalizmi” adı altında sosyalizmin ana sosyo-ekonomik ilişkisi olan sosyalist planlamaya savaş açmışlardı. Garbaçov’un yönelişini de bu “piyasa sosyalizmi” yönelişinin nadide bir örneği sayıyorlar ve destekliyorlardı.

Aşağıdaki yazı, o dönemde yayınlanmakta olan Marksist teori dergisi Onbirinci Tez’de daha önce bütün bu kargaşayı çözümlemeye çalışan iki yazımızın (“Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?”, sayı 8, 1988 ve “Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?”, sayı 10, 1990) ardından bir üçlünün son faslı olarak kaleme alınmış ve 1991 başlarında aynı derginin 11. sayısında yayınlanmıştır. Burada amacımız, bir yandan “piyasa sosyalizmi” adı altında kapitalist restorasyonu el altından destekleyenlerin görüşlerini çürütürken bir yandan da bürokratik olarak yozlaşmış işçi devletlerinin, kapitalizmden sosyalizme geçiş dönemi ekonomisinde yarattıkları ölümcül çelişkilerin devrimci Marksist analizini ileriye taşımaktır. Onbirinci Tez dergisinin genç kuşaklar açısından erişilebilirliği çok sınırlı olduğundan bugün bu yazıyı “Sosyalist Planlama” akar dosyamızın bir parçası olarak yeniden yayınlıyoruz. Derginin yayın kurulu olarak, çok zorlu konuları incelediği için kaçınılmaz olarak çok uzun olan bu yazıyı ikiye bölerek yayınlamayı uygun bulduk. İkinci bölümü bir sonraki sayımızda yayınlanacak.

Ancak, 1991’de, yani dijital teknolojinin emekleme çağında yazılmış bir yazının 30 yıl öncenin matbaa teknolojisiyle saman kâğıda basılmış olduğu bir derginin sayfalarından kurtarılarak burada yayınlanabilmesi kolay olmadı. Yazının orijinal daktilo kopyası kim bilir nerededir. Modern bilgisayar teknolojisinin bazı teknikleri eski yazıların dijitalize edilmesini kısmen mümkün hale getirmiş bulunuyor, ama işin ehlinin kullandığı terimle “çapak” büyük bir sorun oluşturuyor. “in” kolaylıkla “m” gibi çıkabiliyor. “cl” program tarafından “d” ile karıştırılabiliyor. Bunun gibi sayısız problem metnin düzgün hale getirilmesinde ciddi bir sorun oluşturuyor. Yazıyı mükemmel biçimde dijitalize etme işini üstlenmiş olan Özgür Öztürk yoldaşıma teşekkürü gerçek bir borç bilirim. Onun zahmetli emeği olmasaydı yazıyı tekrar nasıl basardık, bilmiyorum.

Bu vesileyle komünist bir kolektivizmin militan bir Marksist teori dergisinde nasıl işlediğinin altını çizmek gerekir. Bu sayıda yayınlanan diğer yazımızda da Burak Gürel ve Kutlu Dane yoldaşlarımızın büyük katkıları var: Onların yardımı olmasaydı, yazının argümanının esasını oluşturan noktalarda bize yol gösteren bazı kaynakları bulamazdık. Daha genelleştirerek diyebiliriz ki, Devrimci Marksizm’de yayınlanan hiçbir yazı tek bir bireyin emeğinden ibaret değildir. Yazıların tesliminden sonra yaşanan değerlendirme ve tartışma süreci hepimizi ve çalışmalarımızı ileri doğru geliştirmede büyük bir katkı oluşturuyor. Çoğu yazıda elbette yazarının kendine özgü fikirleri ön plandadır. Ama aynı zamanda kolektif aklın üstünlüğünü düstur edinmiş bir yaklaşım her yazıya damgasını vurmuştur. Dolayısıyla, bu dergi, Marksist fikirleri yaydığı sanan akademisyenlerin burjuva bireyciliğinin pençesinde gösterişe çıktığı dergilerden farklı olarak komünist kolektivizmin ürünüdür.

Yazıda, dizgi hatalarının düzeltilmesi dışında herhangi bir değişiklik yapılmadı.

Fabrikada işbölümü üretim araçlarının tek bir kapitalistin elinde yoğunlaşmasını içerir, toplumda işbölümü aynı üretim araçlarının birçok bağımsız meta üreticisi arasında dağılmasını... Fabrikada işbölümü a priori bir sistem temelinde düzenli biçimde yürütülürken, toplum çapında işbölümü, a posteriori, doğa tarafından dayatılan, üreticilerin yasa tanımaz kaprislerini denetim altına alan, ancak piyasa fiyatlarının barometrik iniş çıkışlarında algılanabilen bir zorunluluk haline gelir. Fabrikada işbölümü kapitalistin, kendisine ait bir mekanizmanın piyonlarından başka bir şey olmayan adamları üzerinde tartışılmaz otoritesi anlamına gelir. Toplumda işbölümü, aynen hayvanlar krallığında herkesin herkese karşı savaşının her türün varlık koşullarını az çok koruduğu gibi, rekabetten, karşılıklı çıkarlarının basıncının doğurduğu zorlamadan başka hiçbir otorite tanımayan meta üreticilerini bir araya getirir. Fabrikadaki işbölümünü, işçinin kısmi bir işleme hayat boyu zincirlenmesini ve sermayeye tümüyle tabi olmasını, emeğin üretkenliğini arttıran bir örgütlenme olarak göklere çıkartan burjuva kafası —tam da bu aynı kafa— üretim sürecinin toplumsal olarak denetlenmesi ve düzenlenmesi yolundaki her girişimi, mülkiyet hakkı, özgürlük ve bireysel kapitalistin eğilimlerinin sınırlanmaması gibi kutsal şeylere bir tecavüz diye niteler ve aynı ateşlilikle reddeder.

Marx¹

13 rakamının uğursuzluğuna inananlar için iyi haber olabilir. Sovyetler Birliği on iki tane beş yıllık plandan sonra tam on üçüncü plan döneminin (1991-1995) eşğine geldiğinde planlamadan vazgeçiyor. Şatalin’in “500 gün planı”, “Rijkov planı”, ikisini uzlaştıran “Aganbegyan planı”— bütün bu planlar Sovyetler Birliği’nde planlamanın terk edilmesi, “serbest piyasa”ya geçişin temellerinin atılması gerektiği varsayımı temelinde hazırlanmış “plan”lar. Tarihin acı cilvesi: Sovyet bürokrasisinin Ekim devriminin ülkesinde yaptığı son “plan” bu gidişle kapitalizme dönüş planı olacak. Gorbaçov önderliğindeki Sovyet bürokrasisi, Kemalist dönemin Ankara valisi Nevzat Tandoğan’a parmak ısırtacak biçimde,² “bu ülkeye kapitalizmi de biz getiririz, hem de sosyalist yöntemlerle, planlanmış biçimde” diyor!

Sovyetler Birliği’nde, Doğu Avrupa’da ve (onların çoğundan önce bu yola girmiş olsa da şimdi geride kalmış olan) Çin Halk Cumhuriyeti’nde merkezi planlamanın içine girdiği bu çöküş süreci, “piyasa ekonomisi”nin bu zaferi, ilk bakışta dünyada ve Türkiye’de “piyasa sosyalizmi” adıyla bilinen düşünce okulunun tarihsel olarak haklı çıktığını düşündürebilir. Dünyaya sonra döneceğim. Ama Türkiye’de piyasa sosyalizmi yandaşları şimdiden çeşitli tartışma ortamlarında, panellerde, açık oturumlarda, “biz söylemiştik” demeye başladılar bile. (Bu tavrın yazılı ifadesine ben henüz rastlamış değilim.) İlk bakışta çok da inandırıcı görünebilir bu söylem: Sonuç olarak, merkezi planlama ardı ardına bütün “sosyalist” ülkelerde terk edilmiyor mu? Bu, “piyasa ekonomisi”nin üstünlüğünün açık kanıtı değil mi? Pratiğin yargısı (en çok da Marksistler için) teorik tartışmada haklılığın nihai kıstası değil midir? Bu yazının

1 Karl Marx, *Capital*, cilt 1, International Publishers, New York, 1984, s. 336-37.

2 Gençlere not: Nevzat Tandoğan, 30’lu yıllarda bir “komünist tevkifatı” sırasında sarfettiği “size ne oluyor, bu ülkeye komünizm gerekiyorsa onu da biz getiririz” sözü ile ünlüdür.

amaçlarından biri, bu görünümün son derecede *aldatıcı* olduğunu bütün kanıtlarıyla ortaya koymak olacak. Bürokratik işçi devletlerinde merkezi planlamanın tasfiyesini içeren süreç, yüzeysel biçimde değil de biraz derinlemesine incelendiğinde, pratiğin “piyasa sosyalizmi”ni doğrulamak bir yana *bütünüyle yanlışladığı* görülecek.

Bu mistifikasyonu ortadan kaldırmak başlı başına önemli bir amaç sayılabilir. Ama bugün “piyasa sosyalizmi” sorununun tartışılmasının önemi, yalnızca eskiden beri sürmekte olan bir *teorik* tartışmanın, içinde bulunduğumuz aşamada yeniden değerlendirilmesiyle sınırlı değil. Tartışmanın önemi teorinin boyutlarının çok ötesinde yatıyor. 1980’li yıllar boyunca sol liberalizmin “sivil toplumsal” versiyonunun sahip çıktığı “piyasa sosyalizmi”, bugün Gorbaçovizmin Türkiye’deki aktarma kayışı rolünü üstlenmiş olan siyasal güçlerce de benimsenmeye başladı.³ TBKP’nin yöneticileri “liberal ekonomi”yi, “serbest piyasa”yı sadece Sovyetler Birliği vb. ülkeler için değil, Türkiye için de bir çözüm gibi sunuyorlar. Böylece, “piyasa severlik” Türkiye’de kendini kitlelere “sosyalist” ya da “komünist” olarak sunan siyasal hareketler içinde de bir yayılma gösteriyor. Yani sorun artık teorik olmaktan çok öteye, Türkiye bağlamında da *dolaysız biçimde siyasal* bir sorun haline geliyor. “Piyasa sosyalizmi”nin eleştirisi bu bağlamda tam bir aciliyet kazanıyor.

“Piyasa sosyalizmi”nin eleştirisinin Türkiye’deki tartışmanın boyutlarını aşan bir önemi de var. Teorik açıdan çok ciddi bir sorunla karşı karşıyayız. Planlama düşüncesi Marksizmin komünizme ilişkin genel anlayışının asli, vazgeçilmez bir köşe taşıdır. Eğer Sovyetler Birliği ve öteki bürokratik işçi devletlerinde merkezi planlamanın tasfiyesi, planlama düşüncesinin tarihsel bir anlamda iflasının bir göstergesi olarak kabul edilirse, bu Marksizmin sadece komünizme ilişkin anlayışının değil, genel olarak tarihsel gelişmeyi kavrayışının da ciddi biçimde sarsılması anlamına gelecektir. Bu sorunu, “planlama düşüncesi zaten Marksizmin önemli bir boyutu değildi” türünden özürlerle savaştırmak, sadece entelektüel kolaycılık değildir — aynı zamanda, Marksizmi tanınamaz hale getirmeyi de kabul etmektir. Daha da önemlisi, Marksist programı kapitalizme ve meta üretiminin anarşisine karşı en büyük silahından yoksun kılmak, insanlığın geleceğinin komünist temellerde biçimlendirilmesinden vazgeçmektir.⁴

Marksistler için teoride kolaycılığa yer yoktur çünkü teorik sorunlara göz kapamak pratikte dünyayı değiştirme çabasında başarısızlığa razı olmak anlamına gelir. Denilebilir ki, “Marksizmin bunalımı” adı verilen tartışmada, sınıf (ya da devrimci özne) ve devrim tartışmalarının yanı sıra en önemli boyut planlamanın geleceği sorunudur.

Bu sorunların hepsini tek bir yazının sınırları içinde ve tüketici biçimde ele almanın mümkün olmadığı açık. Burada tartışmayı (Türkiye solu açısından güncelliğini de göz önüne alarak) “piyasa sosyalizmi”nin eleştirisi ekseninde yürüteceğim. Bu tartışma sorunun öteki boyutları konusunda ipuçları verecek kuşkusuz. Ama özellikle planlamanın geleceği sorununun, Marksistler tarafından, bürokratik işçi devletlerinin deneyiminin eleştirel bir bilançosunu da içeren bir teorik derinlikte ele alınmasının gerekliliğinin yadsınamaz olduğunu düşünüyorum. “Piyasa sosyalizmi”nin eleştirisi, bürokratik planlamanın alternatifini olan *demokratik sosyalist planlama*’nın artık somut olarak geliştirilmesi gereken ayrıntıları konusunda kendiliğinden bir açıklık getirmiyor. Bu konuda, şimdilik bir başlangıç noktası olarak, Ernest Mandel’in “Sosyalist Planlamanın Savunusu” başlıklı yazısında geliştirdiği görüşlere katıldığımı

belirtmekle yetineceğim.⁵

Yazının ana gövdesine girmeden önce okuyucudan sabır diliyorum. Uzun bir yazı, bu konunun yeterli biçimde ele alınabilmesi açısından gerekliydi. **Görünüş ile gerçeğin birbirinin bu denli tersi olduğu** bir döneme tarihte az rastlanmış olmalı. Aynaların çarpıttığı imgeleri ancak ağır bir çabayla düzeltmek mümkün.

1. Piyasa ve planlama karşısında Marksizm

(Başlangıçta tümüyle kendiliğinden bir nitelik taşıyan) kişisel bağımlılık ilişkileri ilk toplumsal biçimlerdir. Bu ilişkiler altında insanın üretici kapasitesi ancak zayıf bir ölçüde ve yalıtılmış noktalarda gelişir. Nesnel bir bağımlılık temelinde kişisel bağımsızlık ikinci ana biçimdir. Burada genel bir toplumsal metabolizmaya, evrensel ilişkilere, çok yönlü ihtiyaçlara ve evrensel kapasitelere dayalı bir sistem ilk kez biçimlenir. Bireylerin evrensel gelişmesine ve komünal, toplumsal üretkenliklerini kendi toplumsal servetleri olarak denetimlerine almalarına dayanan özgür bireysellik üçüncü aşamadır. İkinci aşama üçüncüsünün koşullarını yaratır.
Marx⁶

Gerek yukarıda planlamanın Marksizmin bütünselliği içindeki önemi konusunda söylediklerimin bir ölçüde gerekçelendirilmesi, gerekse aşağıda değineceğim birçok noktanın açıklığa kavuşması açısından klasik Marksizmin piyasa ve planlama konusunda geliştirdiği temel görüşleri kısaca ele almakta yarar görüyorum.

Marksizmin sosyalist planlama konusundaki tezlerinin temeli, kapitalist üretim tarzının **tanımlayıcı** özelliklerinden biri olan meta üretiminin (değer ilişkisinin) eleştirisinde yatar. Meta üretimi, bütün insanların üretim faaliyetinin işbölümü dolayısıyla birbirine **bağımlı** hale geldiği bir toplumda, özel mülkiyetin bir sonucu olarak üretim kararlarının sayısız odak arasında **parçalanmış** olduğu bir tarihsel durumun ürünüdür. Üreticilerin birbirlerine bağımlılığının gerektirdiği bütünsellik, bu koşullar altında, ancak ürünlerinin mübadelesi sonucunda **piyasa** aracılığıyla, yani bilinçsiz, kendiliğinden, “anarşik” bir biçimde kurulur. Bu “anarşi” bir rastgelelik, bir kargaşa anlamını taşımaz. Meta üretiminin, insanların iradesinden bağımsız olarak işleyen yasaları vardır. Bu yasaların başında da **değer yasası** gelir: Bu yasaya göre, kapitalist toplumda toplumsal emeğin dağılımı, piyasa fiyatlarının arz/talep mekanizması temelinde, sürekli olarak, üretim için gerekli emek miktarlarının belirlediği değerlerin çevresinde salınması aracılığıyla, **parayla desteklenmiş** talebe uyumlu hale gelir. Burjuva iktisadının “piyasa mekanizmaları” adını verdiği işleyiş tarzı, meta üretiminin değer yasasında temellenen yasalarının değer çeşitli biçimleri (para, sermaye, kredi vb.) altında işleyişinden başka bir şey değildir. Yani piyasa, üreticiler arasında bir **üretim ilişkisi** olan değer (meta üretiminin) kurulduğu toplumsal alandır. İşte bu üretim ilişkisi, kapitalizmin iki tanımlayıcı ilişkisinden biridir. (Kuşkusuz esas

⁵ Söz konusu yazı *İktisat Dergisi*'nde iki bölüm halinde (sayı 273 ve 274) yayınlanmıştır.

⁶ Karl Marx, *Grundrisse*, Harmondsworth: Penguin, 1973, “Chapter on Money”, s. 158.

belirleyici olan öteki ilişkidir: sermaye/ücretli emek ilişkisi.)

Piyasanın (değerin, metanın, paranın) kapitalizme özgü bir üretim ilişkisi olarak nitelenmesine karşı, piyasa sosyalistleri piyasanın, meta mübadelesinin, paranın kapitalizmden önce de var olduğunu hatırlatmayı görev bilirler. Kimse için sır olmayan bu tarihsel olgu, paranın, metanın, piyasanın kapitalizm sonrasında, sosyalizmde de varlığını sürdürmesinin bir gerekçesi olarak öne sürülür. Oysa, kapitalizm öncesindeki üretim tarzlarında piyasanın, metanın, paranın **üretim** sürecindeki yeri, kapitalizm içindeki yerinden çok farklıdır. Kapitalizm öncesi toplumlarda piyasa üretim ilişkilerinin **asli, kurucu** bir ögesi değildir; toplumlar arasında ya da toplumsal üretimin kıyısında ortaya çıkar. Kapitalist toplumda ise meta üretimi **toplumsal yeniden üretimin hücre biçimi** haline gelmiştir.⁷

Bu nedendir ki Marx, meta üretiminin ancak kapitalizmle birlikte hâkim ilişki biçimi haline geldiğini, değer yasasının bütün ağırlığıyla ancak kapitalizm altında geçerlilik kazandığını, birini (metayı, özel mübadeleyi) kaldırmadan ötekini (sermayeyi, sömürüyü) kaldırmanın bir hayal olduğunu defalarca, bıkmadan usanmadan vurgulamak zorunluluğunu hissetmiştir.⁸

Öte yandan, komünizm ancak üretici güçleri kapitalizmin geliştirdiği düzeyden devralarak ve kendine uygun hale getirerek var olabilir. Yani, kapitalizm-öncesi toplumlardan farklı olarak komünizmin ekonomik temeli üretim birimlerinin kendine yeterliliği değil, karşılıklı bağımlılığın genelleşmesi, hatta **evrenselleşmesi** olacaktır. Bir dünya toplumu olarak komünizmde paranın, mübadelenin, piyasanın, kapitalizm-öncesi toplumlarda olduğu gibi toplumsal üretimin kıyısında yer alması bu nedenle mümkün değildir. Öyleyse, piyasanın kapitalizm öncesinde var olmuş olması, ne kapitalizmde **özel** bir yeri olduğunu reddetmek, ne de komünizmde de kapitalizm öncesindeki benzer biçimde var olabileceğini savunmak için bir gerekçe oluşturamaz.

Meta üretimi, insanlar arasındaki ilişkilerin bilinçli ve işbirliğine dayalı biçimde değil, piyasanın kör güçlerine bağlı olarak düzenlenmesi dolayısıyla, insanın kendi ilişkilerinin, kendi gücünün, kendi karşısına yabancı bir güç olarak çıkması anlamında **yabancılaşmış** bir sistemdir. Piyasa sistemi, insanların amaçlarını elbirliği temelinde gerçekleştirmesinin önünde bir engeldir. Burada gelişme ya kör, bilinçsiz, hedeflenmemiş biçimde çıkar ortaya, ya da ancak piyasa güçlerinin dizginlenebildiği, geriletilebildiği, askıya alınabildiği ölçüde bilinçli bir gelişmedir.

İşte planlamanın komünist (ya da bu bağlamda eş anlamlı olmak üzere sosyalist) bir toplumun kuruluşunda **tanımlayıcı** bir öge olmasının temelinde bu yatar. Kapitalizm, üretici güçleri ve bilimi dev bir hızla geliştirmekle insanlığın doğayı denetim altına almasının ve kendi amaçları uğruna kullanmasının koşullarını yaratmıştır. Ama

7 “...burjuva toplumu için emek ürününün meta biçimi ya da metanın değer biçimi, iktisadi bütünün hücre biçimidir.” Marx, Capital, c. I, International Publishers, New York, 1968, s. 8.

8 “... değer yasası... ancak kapitalist üretim tarzı temelinde bütünüyle gelişir.” Karl Marx, *Un chapitre inédit du Capital*, 10/18, Paris, 1971, s. 223; ayrıca bk. s. 74-75 ve 77. Aynı konuda bk. *Le Capital*, cilt I, bölüm I, Editions Sociales, Paris, 1973, s. 172-73 ve 173n. Marx *Grundrisse*'de Proudhon ve Bray'i sömürüyü kaldırırken mübadeleyi korumak istemeleri dolayısıyla “budalalık” ile suçlar. *Grundrisse*, a.g.y., s. 249. Ayrıca bk. Felsefenin Sefaleti, Sol Yayınları, İstanbul, 1975, s. 70-71 ve 80-81.

bunun maliyeti insanın insanla (ve doğayla) olan ilişkisinin tam bir yabancılaşma ilişkisi haline gelmesidir. Komünizm insanlığın kendi ilişkilerini bilinçli biçimde ve elbirliğine dayanan bir temelde kurmasının (ve bu arada doğayı denetlerken aynı zamanda bilinçsizce tahrip etmeye son vermesinin) olanaklarını yaratacaktır. İşte bunun temeli üretimin toplum (ve son aşamada dünya) çapında planlanmasıdır.

Planlama, ne Devlet Planlama Teşkilatı ya da Gosplandır, ne de Kantoroviç’in planlama teknikleri. Bunlar (yani bir planlama örgütlenmesi ve belirli planlama teknikleri) kuşkusuz önemlidir. Ama, her şeyden önce, **planlama bir üretim ilişkisidir**. Meta üretiminin, üreticilerin faaliyetini **kendiliğinden** biçimde, piyasa aracılığıyla bütünleştiren ve toplumsal üretimin bir parçası haline getiren yabancılaşmış ilişkilerine karşıt olarak, planlama, karmaşık bir sosyo-ekonomik bütünün parçaları olan tekil üreticilerin faaliyetini, piyasanın dolayımından geçmeksizin, **bilinçli** biçimde toplumsallaştıran bir ilişkidir. Üretici güçlerin bugün ulaştığı düzeyde, yani işbölümüne ve geniş ölçekli sanayi üretimine dayalı bir dünyada, çeşitli üretim ve dolaşım birimlerini birbirine bağlayarak toplumsal üretimin bütünlüğünü sağlayabilecek yalnızca iki tür üretim ilişkisi vardır: meta üretimi (piyasa) ve planlama. Komünizm, kapitalizmin toplumsallaştırma biçimi olan piyasayı aşmak, planlamaya yaslanarak gelişmek zorundadır. Çünkü meta üretimi (piyasa) insanlar arasındaki ilişkilerin bilinçli biçimde düzenlenmesine olanak tanımaz. Çünkü meta üretimi (piyasa) toplumsal ihtiyaçların bilinçli bir öncelikler dizisine göre karşılanması için elverişli değildir. Çünkü meta üretimi (piyasa) doğası gereği üreticiler arasında eşitsizlikler yaratır yeniden ve yeniden. Çünkü meta üretimi üretim kararlarının özel biçimde verilmesine dayanır, dolayısıyla **özel mülkiyet** meta üretimine en uygun biçimdir. Çünkü meta üretimi hücrelerinde sermayenin oluşum dinamiğini, yani sınıflaşmanın itici güçlerini taşır. Komünizm ya üretimin planlanması temelinde olacaktır, ya da olmayacaktır.

Bu ana kadar söylenenler, planlamanın sosyalizm için **gerekliliğini** ortaya koyuyor. Ama planlamanın **olanaklı** olup olmadığı konusunda henüz hiçbir şey söylenmiş değil. Marksizm sosyalizmin temellerini kapitalist üretim tarzının gelişme dinamiklerinin bir ürünü olarak görür. Planlamanın olanaklılığını sağlayan da tam tamına kapitalizmin gelişmesinin belirli bir aşamasında ortaya çıkan özelliklerdir. Engels’in mükemmel biçimde özetlediği gibi⁹, kapitalizm, üretim birimlerinin ölçeklerini büyütür, hisse senetli şirketler aracılığıyla bireysel mülkiyeti aşarak, karteller vb. aracılığıyla birden fazla üretim birimini bir araya getirerek, devletin doğrudan doğruya üretime ve ekonomik yaşama el atmasına yol açarak, emeği ve üretimi giderek daha fazla toplumsallaştırmakta, toplumsal üretimin eşgüdümüne dayalı, bilinçli ve önceden verilmiş kararlara bağlı biçimde yürütülmesinin ön koşullarını oluşturmaktadır. Bütün bu gelişmeler “toplumsal üretimin sistematik, kesin biçimde örgütlenmesi”nin, yani “önceden belirlenmiş bir plan temelinde toplumsallaşmış üretim”in giderek meta üretiminin yerini almasının tarihsel basamaklarıdır.¹⁰ Kuşkusuz, kapitalizmin hâkimiyeti devam ettiği sürece bu genel toplumsallaşma meta üretiminin anarşisine ve sermayenin kârlılık mantığına tâbi adacıklarda sıkışıp

9 Özellikle *Anti-Dühring*’in 25. bölümünde ve *Bilimsel ve Ütopik Sosyalizm* adlı çalışmasında.

10 Frederick Engels, “Socialism: Utopian and Scientific”, *The Marx-Engels Reader*, der: Robert Tucker, 2. edisyon, WW Norton, New York, 1978, s. 715 ve 717.

kalacaktır. Yani üretim birimlerinin, sermaye birimlerinin, kısmen ulusal devletlerin bağrında gelişen planlama süreçleri, dünya piyasasının genel anarşisine tâbi olmaya devam edecektir. Ancak sermayenin sosyo-ekonomik hâkimiyetinin yıkılmasıyla ki bu toplumsallaşma temelinde planlanmış bir ekonominin serpilip gelişmesinin önündeki engeller ortadan kaldırılacaktır.

Bu bizi Marksizmin piyasa ve planlama konusundaki konumu açısından son noktaya getiriyor. Madem, denecektir, planlanmış bir ekonominin önündeki engel esas olarak sermayenin hâkimiyeti, öyleyse neden bu hâkimiyetin ortadan kaldırılmış olduğu bürokratik işçi devletlerinde planlama “serpilip gelişmek” bir yana, bunalım içinde, giderek tasfiye ediliyor? Bu soruya somut bir cevap vermek için bir süre sabretmemiz gerekiyor – aşağıda bu soruna temel çizgileriyle değinilecek. Ama aşağıda verilecek cevabın teorik temelini burada atmamız gerekiyor. Klasik Marksizm komünizmin, sermayenin hâkimiyeti yıkılır yıkılmaz derhal ve bütünsel olarak kurulmasının mümkün olmadığı, bu kuruluşun uzun bir *geçiş dönemi* boyunca devam edecek bir sürecin ürünü olacağı noktasından yola çıkar. Komünist toplumun (ya da onun alt evresi olan sosyalizmin) kuruluşunun başka öğeleri gibi, planlama da akşamdan sabaha piyasanın yerini alamaz. Başka bir biçimde söylenirse, piyasa *ilga edilemez*, aynen devlet gibi sönmülenir, “uykuya yatar”, “ölür gider”. Üretim ve tüketim toplumsallaştığı *ölçüde* planlama piyasanın yerini alır, toplumun düzenleyici mekanizması haline gelir. Bu demektir ki, “serpilip gelişme” piyasanın derhal yok olması anlamına gelmez. Plan ve piyasa geçiş dönemi boyunca çelişik bir birliktelik içinde yeni toplumun iki düzenleyici ilkesi olarak varlıklarını sürdürecektir. Burada birliktelik kadar önemli olan unsur iki ilkenin *çelişik* karakteridir: planlama ilkesi ile değer yasası birbirine karşıt iki düzenleme biçimidir. Üretim alanındaki bu iki temel ilişki, birbirleriyle sürekli bir mücadele içindedir. Sosyalizme doğru ilerleyişin ana itici güçlerinden biri bu yüzden planlama ilişkisinin değer yasasına (piyasa mekanizmalarına) hâkimiyetinin gittikçe artmasıdır.¹¹

Bütün bunlar sosyalizmin piyasadaki hiçbir biçimde yararlanamayacağı, onu kullanamayacağı anlamına gelmez. Üretici güçlerin gelişme düzeyi, sınıflar arasındaki (özellikle işçi sınıfı ile küçük burjuvazi arasındaki) ilişkiler, kapitalizmin ilga edildiği ülke(ler) ile dünya kapitalizminin görece ekonomik güçleri vb. etkenler, geçiş toplumunda piyasa kategorilerinin, hatta piyasanın işleyişinin yaygınlığı ve biçimleri açısından son derecede büyük önem taşır. Dolayısıyla, Marksizmin varılacak hedefe (komünist topluma) ilişkin önermelerinden, oraya giden yola (geçiş toplumuna) ilişkin mekanik, dolaylı sonuçlara varmak mümkün değildir. Plan ile piyasanın oranı ve bileşme (eklemlenme) biçimleri, ele alınan geçiş toplumunun (toplumlarının) *somut* koşullarından bağımsız biçimde ve *statik* olarak belirlenemez. Her tarihsel duruma uygun oran ve bileşme biçimi farklı olacaktır.

Ama bu esneklik şu konularda Marksist teori açısından hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak bir kesinlikle el ele gitmek zorundadır: Birincisi, üretici güçler geliştiği *ölçüde* planlama daha olanaklı ve gerekli hale gelir. İkincisi, ancak plan piyasayı daha

11 Sosyalizme geçiş toplumunun karakterini bu açıdan ilk olarak Sol Muhalefet üyesi Yevgeni Preobrajenskiy 1926 tarihli Yeni Ekonomi başlıklı çalışmasında formüle etmiştir. Bk. *La nouvelle économique*, EDI, Paris, tarih yok.

güçlü biçimde kendine tâbi kıldığı ve meta üretiminin gittikçe daha fazla alanda sönmümlenmesini sağladığı **ölçüde** toplum sosyalizme yaklaşıyor demektir. Dolayısıyla, üçüncüsü, piyasanın alanının genişlemesi ve plana tâbiliğinin gevşemesi her zaman geri bir adımdır. Geri adımlar (ricatlar) bazı tarihsel uğraklarda gerekli olabilir ama bu bunların geri adımlar olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Marksizmin planlama/piyasa ilişkisi konusundaki zengin tezlerine hakkını vermekten uzak olan bu tartışmayı dört tez halinde özetleyebiliriz: (1) Piyasa kapitalist üretim tarzının asli bir biçimidir, onun damgasını taşır. Ama tek başına alındığında kapitalizmin varlığının bir kanıtı değildir. (2) Sosyalizm piyasanın sönmümlenmesi, yerini planlamanın alması temelinde kurulacaktır. (3) Planlamanın ön koşulları kapitalizmin kendi gelişme dinamiklerince yaratılmıştır, yaratılmaktadır. (4) Kapitalizmden sosyalizme geçiş toplumunda piyasa mekanizması ve piyasa kategorileri planlama ilkesiyle çelişik biçimde bir arada varolacak, toplum sosyalizme yaklaştığı ölçüde planlama piyasayı geriletecek ve nihayet ortadan kaldıracaktır.

2. Piyasa sosyalizmi nedir?

Piyasa sosyalizmi, sosyalizmin inşasında merkezi planlamanın temel rolünün eleştirisini ve piyasanın önemini savunusunu üstlenen geniş bir düşünce okulu. Uzun bir tarihe sahip: Geçmiş ta 30’lu yıllara, bazı burjuva iktisatçıların (von Mises, von Hayek vb.) sosyalist planlamanın olanaksız olduğu ve iktisadi etkinliği sağlayamayacağı iddiaları karşısında, burjuva iktisadının etkinlik kavramlarından hareketle planlamanın, piyasanın mantığını taklit eden (simüle eden) bir mekanizma haline getirilmesini öneren Oskar Lange’ye kadar uzanıyor. Ama esas olarak 50’li yılların sonundan itibaren Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’nde iktisatçılar arasında yeniden filizleniyor, 60’lı yıllarda Avrupa’nın bütün bürokratik işçi devletlerinde ortaya çıkan iktisadi reform eğilimlerine yol gösteren bir düşünce okulu haline geliyor.¹² 60’lı yılların piyasa sosyalizmini Lange’nin yalıtılmış açılımından ayıran, bu ikinci dalganın temsilcilerinin içinde yaşadıkları toplumlarda uygulanmakta olan bürokratik merkezi planlama deneyiminin pratik eleştirisinden yola çıkmaları. Bu, piyasa sosyalizmi ile iktisadi reform girişimleri arasında güçlü bir bağın kurulmuş olmasını da açıklıyor. Nihayet, 80’li yıllarda, piyasa sosyalizmi **Doğu’da ve Batı’da** büyük bir patlama gösteriyor. Bu patlamanın temel nedeni kuşkusuz Yugoslavya ve Macaristan’dan sonra Çin’in (1978) ve Sovyetler Birliği’nin de (1985) piyasaya büyük ağırlık tanıyan bir yöneliş içine girmiş olmaları. Ama Batı’da buna Keynesçi müdahale politikalarının bile ideolojik planda yenilgisinin ve yeni-liberalizmin yükselişinin damga vurduğu bir ideolojik iklimin eşlik ettiği unutulmamalı. Piyasa, bürokratik işçi devletlerinden önce, gelişmişiyse az gelişmişiyse bütün kapitalist ülkelerde yeniden ideolojik/kültürel söylemin merkezine yerleşmişti. Reagan ve Thatcher, Pinochet ve Özal, Gorbaçov’dan önce iktidara gelmişlerdi.

Piyasa sosyalizminin teorik planda en ciddi temsilcileri Doğu Avrupa’dan çıkmıştır. Bunlar arasında (kendisi Polonyalı olan Lange’nin dışında), Polonya’dan Włod-

¹² 60’lı yıllardaki reform denemeleri ve bunlara eşlik eden ideolojik tartışmalar için bk. Korkut Boratav, Sosyalist Plânlamada Gelişmeler, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1973.

zimierz Brus, Macaristan'dan Janos Kornai, Çekoslovakya'dan Ota Šik sayılabilir.¹³

Sovyetler Birliği'nde ilk reform dalgası, teorik bakımdan yukarıdaki-lerle karşılaştırılmayacak olan Yevsey G. Liberman'ın adıyla anılır.¹⁴

80'li yıllarda Macaristan, Polonya ve Sovyetler Birliği'nde adları sayılamayacak kadar çok sayıda iktisatçı piyasa sosyalizminin sözcülüğünü üstlenmiştir. Türkiye okuyucusunun tanıdığı adlar arasında Sovyetler Birliği'nden, Gorbaçov'un danışmanı Aganbegyan ve "500 gün planı"nın mimarı Şatalin'i sayabiliriz. Batı'da ise piyasa sosyalizminin en yetkili sözcüsü 1983 tarihli *Gerçekleşebilir Sosyalizmin İktisadı* başlıklı kitabıyla İskoçya'dan Alec Nove'dir.¹⁵

Piyasa sosyalizminin 80'li yıllarda Batı'da da ne kadar hızla yayıldığı- nın ve aydınlar arasında neredeyse bir *hegemonya* kurduğunun çok çarpıcı örneklerinden biri Sovyet ekonomisinin önde gelen uzmanlarından Michael Ellman'ın geçirdiği dönüşümde gözlenebilir. 70'li yıllardaki çalışmalarında¹⁶ kendi bakış açısından Sovyet deneyiminin eleştirisinin yanı sıra *olumlu* özelliklerine de dikkat çekmeye çalışan Ellman, son çalışmasında tümüyle piyasa sosyalistleriyle aynı doğrultu içine girmiş bulunuyor.¹⁷

---

13 Brus'un en önemli erken yapıtı *Sosyalist Ekonominin Genel İşleyiş Sorunları*, Polonya'da 1961 yılında yayınlanmıştır. Kitabın İngilizcesi 1972 yılında *The Market in a Socialist Economy* başlığıyla (Routledge and Kegan Paul, Londra), Fransızcası ise 1968 yılında aslına sadık biçimde *Problèmes généraux du fonctionnement de l'économie socialiste* (Maspero, Paris) adıyla yayınlanmıştır. Kornai'nin 1956 tarihli doktora çalışması *Ekonomik Yönetimde Aşırı-Merkezleşme* başlığını taşır ve Macaristan'da 1957 yılında yayınlanır. (İngilizcesi: *Overcentralization in Economic Administration*, Oxford University Press, Oxford, 1959). En etkili kitabı *Darlık Ekonomisi* başlığını taşır. (İngilizcesi: *The Economics of Shortage*, North Holland, Amsterdam, 1980.) Ota Šik, Dubçek yönetiminin ekonomik reformlarının mimarıdır. En önemli kitabı Çekoslovakya'da 1964 yılında *Sosyalist Meta İlişkilerinin Sorunları Üzerine* başlığıyla yayınlanmıştır. İngilizce'de yayınlanan düzeltilmiş versiyonun başlığı, *Plan and Market Under Socialism* (International Arts and Sciences Press, White Plains, New York, 1967) olarak konmuştur. Šik, 1990 yılı içinde İstanbul'da İktisatçı- lar Haftası'nda konuk konuşmacı olarak bulunmuştur.

14 Bk. *Economic Methods and the Effectiveness of Production* (Ekonomik Yöntemler ve Üretimin Etkinliği), International Arts and Sciences Press, White Plains, New York, 1971. (Kitabın Rusçası 1970 yılında yayınlanmıştır.)

15 *The Economics of Feasible Socialism*. George Allen and Unwin, Londra, 1983. Nove, Sovyet ekonomisinin ve iktisat tarihinin önde gelen uzmanlarından. En önemli yapıtları arasında şunlar sayılabilir: *An Economic History of the USSR* (SSCB'nin İktisadi Tarihi), Penguin, Harmondsworth, 1972 (ilk basımı 1969) ve *The Soviet Economic System* (Sovyet Ekonomik Sistemi), Allen and Unwin, Londra, 1986.

16 Bu çalışmalar *Collectivisation, Convergence and Capitalism* (Kolektifleştirme, Yakınsama ve Kapitalizm) başlığı altında toplu halde yayınlanmıştır (Academic Press, New York, 1984).

17 *Sosyalist Planlama* (Sosyalist Planlama), 2. edisyon, Cambridge University Press, Cambridge, 1989. Bu noktada, Türkiye'de piyasa sosyalizminin savunucularının bu konuya ilişkin fikirlerini toplu biçimde sergiledikleri etraflı bir çalışmanın mevcut olmadığını belirtmek gerekiyor. "Yaşasın Piyasa!" türünden popüler kısa parçaların dışında, görebildiğim kadarıyla, bir tek Asaf Savaş Akat'ın *İktisadi Analiz* (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1979) başlıklı kitabı, Kornai'nin bazı kavramlarını da kullanarak piyasa sosyalizmine temel olabilecek teorik bir çerçeve çiziyor, ama bu konunun ayrıntılarına girmiyor. Piyasa sosyalizmi konusunda eleştirel bir tarama Tülay Arın'ın, *Onbirinci Tez*'in 10. sayısında yayınlanmış olan, "Sosyalizmde İktisadi Reform Mo-

Piyasa sosyalizminin adından sosyalizmin kuruluşunda piyasaya ağırlıklı bir rol atfettiğini çıkarmak kolay ama iş içeriğini belirli bir kesinlikle tanımlamaya geldiğinde sayısız tanımla karşılaşmak mümkün. Bunun çeşitli nedenleri var. Teorik olarak, piyasa sosyalizmi çerçevesinde farklı modeller öneriliyor. Brus’un “piyasa mekanizmasını içselleştirmiş merkezi planlı ekonomi”sinden Adam Smith’i ve Friedman’ı geride bırakan bir piyasa savunuculuğunu üstlenen Macar, Yugoslav ve Sovyet iktisatçılarına kadar uzanan geniş bir yelpazeye yayılıyor öneriler.¹⁸

Pratikte de, her ülkede ve her dönemde uygulanan reform paketlerinin kapsamı, piyasa ile planın bileşme biçimi, piyasa kategorilerinin önem derecesi vb. farklılaşıyor. Üstelik, sorunu içinden çıkılamayacak hale getiren bir de **asli neden** var. Yukarıda, klasik Marksizmin plan ve piyasa sorununa yaklaşımını ele alırken belirttiğim gibi, hiçbir geçiş toplumu piyasayı birdenbire ortadan kaldıramaz. Dolayısıyla, piyasa sosyalizminin eleştirdiği ve “komuta ekonomisi” ya da “idari-bürokratik sistem” adını taktığı “geleneksel” (bürokratik Stalinist) planlama sistemlerinde bile piyasanın önemlice bir rol oynadığı söylenebilir. (İşçi devletlerinin tarihinde, piyasanın rolünün **ihmal edilebilir** bir nicelik ve niteliğe düştüğü sadece iki dönemden söz edilebilir: 1918-21 arası Rusyası’nda “savaş komünizmi” ve 1929-34 arası dönemde Stalinist planlamanın aldığı aşırı merkeziyetçi biçim. Bunlar da kuralı doğrulayan **istisnai** durumlardır.) Öyleyse, piyasa sosyalizmini tanımlayan çizgi nereden geçecek? Bu soruya **statik** bir bakış açısından belirli cevaplar vermek mümkün. Örneğin üretim miktarı hedeflerinin merkezi olarak belirlenmesine dayanan (ve “emredici planlama” olarak bilinen) yöntemleri **tümüyle** reddeden ve üretim kararlarını piyasa göstergelerine göre hareket eden özerk işletmelere bırakmayı öneren yaklaşımları piyasa sosyalizmi olarak nitelenmek anlamlı olabilir.¹⁹ Ya da (buna bağlı biçimde) sınıai üretim araçlarının meta haline geldiği, yani üretim araçlarında ticaretin genelleştiği durumların piyasa sosyalizmi olarak nitelenmesi düşünülebilir. Ama statik kıstaslar kullanan tanımların fazla bir yararı yok. Çünkü değişik somut koşullar altında ve dönemlerde, görünüşte benzer modeller tümüyle karşıt gelişmelere işaret edebilir. 1920’li yılların NEP’i (“savaş komünizmi”nin çok özel koşulları bir kenara bırakılırsa) 1917 Rusyası’na göre üretimin toplumsallaştırılmasında fazlasıyla cesur bir aşama

---

delleri: Merkezi Planlamadan Özel Mülkiyete” başlıklı yazısında bulunabilir.

18 Yugoslavya’dan örnekler için bk. A. Nove, *The Soviet Economic System*, a.g.y., s. 311-313; Macaristan’dan örnekler için bk. J. Kornai, “The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality”, *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe*, der. V. Nee/D.Stark, Stanford University Press. Stanford, 1989 içinde, s. 92-93. Sovyet örnekleri her gün gazetelerin sayfalarını dolduruyor, sayılmayacak kadar çok.

19 Piyasa sosyalizmi kavramını tanımlamakta en titiz çabayı gösteren yazarlardan biri olan Brus, çizgiyi biraz daha ötede çiziyor. Ona göre carî üretim kararlarını piyasaya bırakan, ama fiyatların saptanmasını ve uzun dönemli yatırım kararlarını merkezin yetkisine veren bir model (kendi “piyasa mekanizmasını içselleştirmiş merkezi plan” modeli) geleneksel merkezi plandan farklıdır ama piyasa sosyalizminin de berisindedir. Bk. “Evolution of the Communist Economic System: Scope and Limits”, *Remaking the Economic Institutions...*, a.g.y., s. 265. Lange modeli, fiyatların merkezi olarak belirlenmesine dayandığı için Brus’unkine, yatırım kararlarını piyasaya bıraktığı, merkezi otoriteye sadece faiz oranını bir araç olarak verdiği için piyasa sosyalizmine yakın. Geri kalan modeller piyasa sosyalizmi Brus’a göre.

bile sayılabilir. 1960'lı yılların Macar reformları (“Yeni Ekonomik Mekanizma”) ya da perestroyka ise, üretimin ve mülkiyetin toplumsallaştırılmasında ciddi bir geriye gidiştir. İki durumun aynı statik kıstasla değerlendirilmesi bu yüzden yeterli olmayacaktır.

Piyasa sosyalizmi ancak onu savunanların tarihsel gelişme sürecine bakışları çerçevesinde, *dinamik* bir perspektifle tanımlandığında anlamlı bir kategori haline gelir. Bunun temel nedeni, piyasa sosyalizminin teorik olarak Marksizmin sosyalizme geçişte plan/piyasa ilişkisine ilişkin tezlerinin reddiyesi olması, pratik olarak da bürokratik işçi devletlerindeki merkezi planlama yöntemlerinden piyasaya doğru bir dönüşü hedeflemesidir. Piyasa sosyalizminin teorik rakibi piyasanın bir süreç içinde yerini planlamaya bırakması gerektiğini söyler. Pratikte ise piyasa sosyalizminin amacı boşlukta bir sistem yaratmak değildir, merkezi planlamanın yerini piyasaya terk etmesidir. Yani her iki durumda da piyasa sosyalizmi kendini dinamik *bir süreç içinde* tanımlamak zorundadır.

İşte bu dinamik bakış açısı bize piyasa sosyalizminin gerçek tanımını verir. Piyasa sosyalizmi, *üretici güçlerin gelişmesinin, ekonomik yapının karmaşıklaşmasının, ihtiyaçların çeşitlenmesinin belirli bir aşamasında, planlamanın gelişmenin önünde bir engel haline geldiği, bu engelin aşılmasının ancak planlamanın yerini piyasanın almasıyla mümkün olacağı* görüşünün ifadesidir. Bu tezin somut bir uzantısını da derhal formüle etmenin açıklık sağlamak bakımından yararı var: “Geleneksel planlama modeli”, önce Sovyetler Birliği’nde, daha sonra da uygulandığı öteki ülkelerde, sanayileşmenin güçlü bir atılım yapmasına uygun bir yöntem olmuştur, ama modern koşullar altında, gelişkin bir ekonominin daha ileriye doğru yürümesi için uygun değildir. Bu iki tezi Gorbaçov’dan Alec Nove’ye, Sovyet ideologları Zaslavskaya ve Aganbegyan’dan Michael Ellman’a kadar birçok piyasa sosyalisti paylaşır.²⁰ Aslında bu tezler ilk kez 60’lı yılların tartışmaları içinde çeşitli reformcu Sovyet yazarlarınca ve 1961 tarihli kitabında Brus tarafından temellendirilmiştir.²¹

Bu biçimiyle tanımlandığında piyasa sosyalizminin, Marksizmin plan/piyasa ilişkisi üzerine söylediklerini *tam tersine* çevirdiği ortadadır. Bu da Marksistlerin 80’li yıllarda bu denli yayılmış olan bu düşünce okulunu ciddiye alarak bu tezle hesaplaşmaları için yeterli bir nedendir. Ama daha da önemlisi bugün Sovyetler Birliği ve öteki bürokratik işçi devletlerinin bir bölümünde bu düşüncenin iktidarda olmasıdır. O halde piyasa sosyalizminin iddialarını yakından incelemek zorundayız.

Bir düşünce okulu olarak piyasa sosyalizminin görüşlerinde belirli bir bütünsellik vardır. Bu görüşlerin en önemlilerini kısaca özetlemeye çalışalım. Her şeyin başında

---

20 Gorbaçov için bk. Sungur Savran, “Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?”, *Onbirinci Tez*, 8, Haziran 1988, s. 58-60 ve 81-84; A. Nove, *The Soviet Economic System*, a.g.y., s. 3 ve *Feasible Socialism*, a.g.y., s. 106; Zaslavskaya için bk. David Lane, *Soviet Economy and Society*, Blackwell, Oxford, 1984, s. 74-75; Abel G. Aganbegian, *The Economic Challenge of Perestroika*, Indiana University Press, Bloomington, 1988, s. 21-23; M. Ellman, *Socialist Planning*, a.g.y., s. 11-13. Ayrıca Batı’da Marksist solda piyasa sosyalizmini savunan yazarlar da aynı görüşleri ileri sürerler: örnek olarak bk. Aleksei K. Zolotov, “Gorbachev’s Glasnost: Thaw II”, *Against the Current*, 10 (yeni dizi), Eylül-Ekim 1987.

21 Brus, *The Market*, a.g.y., s. 5-6; Sovyet yazarları için bk. Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates*, Pluto Press, Londra, 1975, s. 192.

piyasa sosyalizminin merkezi planlamanın kusurlu, us dışı, işe yaramaz bir sistem olduğu yolundaki tezi gelir. Bu tezin iki temel kanıtı vardır. **Ampirik** kanıtlar iki türdür: var olan bürokratik işçi devletlerinin hemen hepsinde planlamanın ve genel olarak ekonominin ciddi bir bunalım içine düşmüş olması ve piyasa ekonomilerinin planlı ekonomiler karşısındaki üstün performansı. **Analitik** kanıtlar ise çok çeşitlidir. Biz ikincil sayılabilecek birçok eleştiriyi bir kenara bırakarak en önemlilerini piyasa sosyalizminin bakış açısından özetleyelim:²²

* **Pratik güçlükler:** Milyonlarca ürün çeşidinin üretilmekte olduğu çağdaş ekonomide bütün ekonominin bir merkezden yönetilmesi gerek bilgi akımı, gerekse hesaplamanın pratik sorunları dolayısıyla olanaksız değilse bile çok güçtür. Ayrıca, merkezi planlama otoritesinin plan hedefleri için kullandığı ölçüm birimleri sayısız sorun doğurur.

* **Tüketici sorunları:** Merkezi planlama tüketiciler açısından son derecede büyük sorunlar yaratır. Tüketicilerin çeşitli mallar arasında seçim yapma olanağını kısıtlar, talep edilen malların (özellikle gıda maddelerinin) yeteri kadar üretilmesini sağlayamadığı için kuyruklar oluşmasına yol açar, piyasa mekanizması etkili olmadığı için işletmeler kaliteye hiç önem vermez, kalite sistemli olarak düşüktür, sistem niceliğe ağırlık verir.

* **Etkinlik sorunu:** Yatırımlar fiziksel miktarlar cinsinden planlandığı için, ayrıca fiyatlar kaynakların görelî kıtlığını ifade etmediği için üretimde en etkin kaynak bileşiminin kullanılması olanaksızdır. Merkezi planlama israf doğurur.

* **Teknolojik gelişmenin yavaşlığı:** Rekabet yokluğu ve işletme yöneticilerinin risk alması için özendirici mekanizmaların var olmaması dolayısıyla teknolojik gelişmeyi sağlayacak hiçbir dürtü mevcut değildir.

* **Çalışma disiplini ve emek üretkenliği sorunu:** Tam istihdam koşullarında piyasanın yaptırımları uygulanmadığı için, ayrıca eşitlikçi yapı dolayısıyla maddî özendiriciler (en kaba biçimiyle ifade edildiğinde ücret farklılaşması) ortaya çıkamadığı için çalışma disiplini zayıf, emek üretkenliği düşüktür.

Piyasa sosyalizmi, merkezi planlamayı bu temellerde mahkûm ederken piyasa mekanizmasının işlediği bir sistemde bu sorunların her birinin çözüleceğini, dolayısıyla bürokratik işçi devletlerinde (ve geleceğin bütün sosyalizmlerinde) piyasanın temel düzenleme mekanizması olarak kabul edilmesinin gerekli olduğunu savunur. Merkezi planlamaya dayanan ekonomilerin başka hiçbir şansı yoktur: ya durgunluk, ya piyasa. Gorbaçov’un geçtiğimiz Kasım ayı başında SSCB Yüksek Sovyeti’ne sunduğu planda ifade edildiği gibi, “başka alternatif yoktur”!²³ Burada, piyasa sosyalizminin mantığının özel bir yönüne dikkat çekmek gerekiyor. Var olan bürokratik planlama sistemlerinin tahlilinden hareketle genel olarak merkezi planlamayı mahkûm eden piyasa sosyalizmi, piyasayı çözüm olarak sunarken başka hiçbir alternatifin olanaklı olmadığını söylüyor. Bir an için piyasanın sosyalizme doğru gelişmekte olan bir

22 Bu eleştirilerin en sistematik sergilemesini *Feasible Socialism* kitabının ikinci bölümünde Alec Nove yapıyor. Ayrıca bk. J. Kornai, “The Soft Budget Constraint”, *Kyklos*, c. 39 (1), 1986; Brus, a.g.y., s. 7-8; Ellman, a.g.y., İkinci ve Üçüncü bölümler. Boratav, a.g.y., piyasa sosyalizmi yanlısı olmamakla birlikte bu sorunların bir bölümünün açık seçik bir özetini veriyor.

23 *New York Times* gazetesi (20 Ekim 1990) planın metninden bölümler yayınlamıştır.

toplum açısından uygun bir çözüm olduğunu *varsaysak bile*, yani önermenin ilk bölümü kanıtlanmış *olsa bile*, buradan başka hiçbir alternatifin olmadığını çıkarsamak mantıksal olarak doğru değildir. Sadece mantıksal olarak değil gerçekte de doğru olmadığını aşağıda göreceğiz.

Merkezi planlamanın eleştirisi ve piyasa alternatifinin savunusu piyasa sosyalizminin esas amacını karşılamaya yeter. Ama piyasanın *sosyalizm açısından* savunulması o kadar da kolay olmadığı için piyasa sosyalizmi, sosyalizm adına yapılabilecek birtakım eleştirileri karşılayabilmek amacıyla bazı *lojistik destek önermeleri* de geliştirmiştir. Bu önermeleri, karşılamaya çalıştıkları itirazlarla birlikte kısaca özetleyelim.

* *Tarafsızlık iddiası:* Marksizmden etkilenmiş bazı “dogmatikler”, piyasanın temel olarak kapitalist üretim tarzının ayırıcı bir yönü olduğunu, meta üretiminin gelişmesiyle birlikte sınıf farklılaşmasının artması tehlikesinin yükseleceğini vb. tekrarlayıp durabilirler. Piyasa sosyalistleri bu itirazlara cevaben, piyasanın “sınıfsal bakımdan tarafsız”, *teknik* bir araçlar dizisi olduğunu, hiçbir toplumsal yapının damgasını taşımadığını, sosyalizmin de piyasayı teknik bir araç olarak kullanabileceğini iddia ederler.²⁴

* *Piyasa/demokrasi ilişkisi:* Piyasa sosyalizmi, bürokratik işçi devletlerinde temel sorunlardan biri olan demokrasi sorununun da piyasaya dönüşle birlikte çözüme ulaşacağını savunur. Bu iddianın kanıtları olarak gelişmiş kapitalist ülkelerde siyasal demokrasinin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde görece istikrarı, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’nde iktisadi reformlar ile demokratikleşme/liberalleşme hareketlerinin paralel biçimde gelişmesi (özellikle perestroyka/glasnost ilişkisi), piyasa düzenlemesinin işletmelere daha çok yetki vermekle işyeri demokrasisini (özyönetimi) olanaklı hale getireceği vb. argümanlar ileri sürülür. Demokrasiye ilişkin bu iddia, piyasanın kendisinin toplumsal yaşamın bilinçli ve demokratik bir denetimini olanaksız kılacak bir yapıya sahip olduğu itirazını karşılamayı hedefler.

* *Sosyal adalet iddiası:* Piyasa sosyalistlerinin en “iddialı iddiası”, piyasa yöntemlerine dönüşün bürokratik işçi devletlerinde sosyal adaletin gerçekleşmesini sağlayacağı tezidir. Bu konuda Sovyet ideologları başı çekerler. Ama bu tezi en iyi ifade eden Alec Nove olmuştur.²⁵ Nove’ye göre merkezi planlamanın *ayrılmaz* bir özelliği olan hiyerarşi, zorunlu bir biçimde, “kurumsallaşmış ayrıcalık” yaratır. (Yani Nove, merkezi planlamanın bürokratik bir nitelik taşımasını kaçınılmaz görmektedir.) İşte piyasa bu billurlaşmış ayrıcalıkların ortadan kaldırılması için de gereklidir. Piyasa sadece ekonomik olarak daha fazla üretimi ve daha fazla kâr edeni ödüllendireceği için, bürokratik bir yapıya dayanan bu ayrıcalıklar sistemini ortadan kaldıracaktır.

24 Örneğin Şmelyov ve Lisiçkin gibi Sovyet ideologlarının bu tür iddialarını David Mandel özetliyor: “Perestroika and the Working Class”, *Against the Current*, 20, Mayıs-Haziran 1989, s. 22, özellikle alıntılar.

25 *Feasible Socialism*, a.g.y., s. 78. Sovyet ideologları için bk. T. Zaslavskaya, “Social Justice and the Human Factor in Economic Development”, *Kommunist*, 1986, No. 13’ten yeniden basım: *Problems of Economics*, c. 30, No. 1, Mayıs 1987; S. Shatalin, “Social Development and Economic Growth”, *Kommunist*, 1986, No 14’ten yeniden basım: *Problems of Economics*’in aynı sayısı. (*Kommunist*, SBKP’nin teorik yayın organıdır.) Ayrıca Aganbegyan, a.g.y., s. 18-19.

Piyasa sosyalizmi taraftarlarının argümanları arasına daha popüler temalar da katmak mümkün. Örneğin Boris Yeltsin ya da Aganbegyan gibileri, “serbest” piyasaya geçişi savunurken New York’da ya da Viyana’da süpermarketlerin nasıl tıka basa mal dolu olduğunu dahi hevesle anlatıyorlar! Ama biz okuyucuyu daha fazla “tıka basa” doldurmaktan vazgeçerek piyasa sosyalizminin ciddi tezlerinin eleştirel bir incelemesine girişelim.

3. Planlamanın bunalımı mı, bürokrasinin bunalımı mı?

Piyasa sosyalizminin çeşitli yönetsel kurnazlıkları arasında (ötekilere yeri geldikçe değineceğim) biri çok ciddi bir karışıklık içeriyor. Piyasa sosyalistleri Stalinizmin biçimlendirdiği (ve ikincil değişikliklerle bir-iki ülke dışında ana çizgileriyle 80’li yıllara kadar süregelen) bürokratik planlama sistemini, genel olarak olanaklı bütün merkezi planlama sistemleriyle özdeşleştiriyorlar.²⁶ Bunun sonucu bürokratik planlamanın her kusurunun derhal ve otomatik biçimde genel olarak planlamanın eksi hanesine yazılması. Bu kuşkusuz piyasa sosyalizmine ideolojik bir avantaj sağlıyor – ama gerçeklerin de bir mistifikasyon perdesi arkasında bulanıklaşmasına yol açıyor. Dolayısıyla, piyasa sosyalizminin merkezi planlamaya yönelttiği eleştirileri teker teker ele alırken yönetsel açıdan çok dikkatli olmak zorundayız: Sözü edilen sorun, eğer gerçekten bir sorunsal, planlamanın doğasından mı kaynaklanır, yoksa varolan işçi devletlerinin bürokratik doğasının mı bir ürünüdür? Bunun önemi, sosyalist planlamaya yöneltilen genel reddiyenin haklılığının doğru biçimde değerlendirilmesiyle sınırlı değil; aynı zamanda, aşağıda göreceğimiz gibi, piyasa sosyalizminin ne derecede “anti-bürokratik”, ne derecede “anti-sosyalist” olduğunun anlaşılabilmesi bakımından da önem taşıyor.

Piyasa sosyalizminin planlamaya karşı argümanlarından birinin neredeyse bir “sağduyu eleştirisi” olduğunu biliyoruz: Madem “sosyalist” ülkelerde on yıllardır uygulanmakta olan merkezi planlama sistemi bunalım içindedir, madem bu sistemi eskiden beri savunan partiler bile artık piyasaya dönüşün bir gereklilik olduğunu “itiraf” etmektedir — öyleyse planlama pratikte iflas etmiştir, modern ekonominin yönetimi için geçersizliği kanıtlanmıştır.

Bu argümanın arı anlamda ampirik (istatistik) boyutlarını daha sonra ele almak üzere, şimdi sorunun temellerini kavramaya çalışalım. Bu biçimiyle, argümanın son derece kaba ve yüzeysel bir nitelik taşıdığı tartışma götürmez. Bir sistemin bunalımında ve başkalaşımında, sistemi oluşturan öğelerin karmaşık bileşiminin hangi yönünün belirleyici, hiç olmazsa etkileyici olduğunu araştırmadan sistemin **bütün**

---

26 Görebildiğim kadarıyla bunun tek istisnası Alec Nove. Sovyet tarihini ve Marksizmi iyi tanıyan Nove Stalinizmin klasik Marksizmden köklü bir kopuş içerdiğini bildiğinden Marx’ın görüşleri ile var olan planlama sistemini ayrı ayrı ele alıyor. Bu, kitabın (*Feasible Socialism*) yapısına bile yansıyor: birinci bölüm Marx’ın görüşlerine ayrılmış (ve Nove burada anlamlı biçimde sürekli olarak demokrasinin sınırları olması gerektiğini savunmak zorunda kalıyor!); ikinci bölüm ise Stalinist planlama sisteminin pratikte ortaya çıkan kusurlarını ele alıyor. Ama övgüye layık bu titiz ayırım çabası, Nove’nin de metinde söz edilen yönetsel hatadan kurtulmasına olanak sağlamıyor. Çünkü Nove bürokratik planlamanın sorunlarını tartışırken hiçbir zaman bu sorunların merkezi planlamanın özünden mi, bürokratik kabuğundan mı geldiği sorusunu sormuyor.

öğelerini bunalımdan sorumlu tutmak değil diyalektiğin, adını hak eden herhangi bir bilimsel yöntemin kabul edebileceği bir yaklaşım değildir. Öyleyse, “sosyalizmin bunalımı”nı bütünsel olarak tahlil etmek ve bu bunalımda planlamanın rolünü ortaya koymak zorundadır piyasa sosyalizmi. Bu tür ciddi bir çabaya ben rastlamış değilim.

Demek ki bu görevi bizim üstlenmemiz gerekiyor. Bu yazının sınırları içinde, bürokratik işçi devletlerinin bunalımını bütünsel olarak tahlil etmenin mümkün olmadığı açık. Daha önceki bazı yazılarımda bu tür bir tahlili *kısmi* biçimde yapmaya çalıştım.²⁷ Burada yalnızca bu bunalımın merkezi planlama ile *dolaysız* biçimde ilişkili yönleri üzerinde duracağım. Bu, bir yönüyle, piyasa sosyalizminin planlamayla ilgili öteki eleştirilerine ışık tutma bakımından da yararlı olacak.

Ulusal sınırlar

Piyasa sosyalizmi, incelediği planlama sistemleri sanki bir boşlukta hareket ediyormuş gibi davranır. En fazlasından okulun Nove ve Ellman gibi teorik olarak en gelişkin temsilcilerinden bazıları, “dış ticaret” üzerine bir özel bölüm yazarak dış dünyanın farkında olduklarını belli ederler. Ama bu bölümlerde de tipik olarak CO-MECON içi ticaret, ortak yatırım vb. ilişkiler incelenir. Yani, yine merkezi planlamanın hâkimiyetindeki alanın kendi *iç* ilişkileri. Piyasa sosyalizmi, kapitalizmin daha gelişkin ekonomisi ve teknolojisi temelinde hâkim olduğu bir dünya ekonomisi bağlamında merkezi planlamanın ne tür *özgül* sorunlarla karşılaşacağı sorusunu hiçbir zaman kendine sormaz. Oysa bu sorun var olan planlama uygulamalarının en temel sorunu olarak nitelenebilir.

Merkezi planlama sosyalizme geçişin unsurlarından biridir. Ne var ki, kapitalizmin kendisinin gerçek anlamıyla evrensel bir sistem haline geldiği 20. yüzyılda, hele hele İkinci Dünya Savaşı sonrası uzun genişleme dönemi boyunca sermayenin yaşadığı dev boyutlardaki uluslararasılaşma süreciyle birlikte 20. yüzyılın sonunda, sosyalizm ancak en ileri ülkeleri de kendi alanına çektiği takdirde geri dönülmez biçimde kurulabilir. İleri ülkelerde (yani ABD, Batı Avrupa ve Japonya’da) sermayenin hâkimiyeti ortadan kaldırılmadıkça, daha geri bir ekonomik temelden hareket eden ülkelerde sosyalizmin kuruluş süreci her zaman tek-yanlı, sarsıntılı, geri dönüşe açık bir nitelik taşıyacaktır. Burada ayrıntısına girmeden özetlediğim bu *temel* sorunun²⁸ belirleyici bir sonucu var: ***Bürokratik işçi devletlerinin bugün yaşadığı bunalımın temelinde, üretici güçlerin daha ileriye doğru gelişmesinin önüne ulusal sınırların engel olarak çıkması yatıyor.***

Bu önermenin piyasa sosyalizmi ile tartışma bağlamında taşıdığı önemi abartmak olanaklı değildir. Piyasa sosyalizminin (Nove’dan Gorbaçov’a) temel tezi hatırlansın: Bu teze göre merkezi planlama, üretici güçlerin ulaştığı gelişme düzeyinde (Sovyet ideologlarının sevdiği terimle) bir “fren mekanizması” haline gelmiştir.²⁹ Bu tez, Sovyet ekonomisinin (ve öteki geçiş ekonomilerinin) bir boşluk içinde hareket etti-

27 Özellikle bk. “Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?”, a.g.m., ve “Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?”, *Onbirinci Tez*, 10, Ağustos 1990.

28 Bu sorunun ayrıntılı bir incelemesi için bk. A.Ender, “Tek Ülkede Sosyalizm ‘Teori’si”, *Sınıf Bilinci*, 3, Aralık 1988.

29 Aganbegyan, a.g.y., s. 23. Ayrıca bk. 20 No.lu dipnotta verilen kaynaklar.

ği varsayımı üzerinde yükseliyor. Değeri, Mars gezegeninde sosyalist planlamanın mümkün olmadığını söylemekle sınırlıdır: Bu varsayım kaldırılır kaldırılmaz gerçek dünya ile karşı karşıya geliriz. Gerçek dünya ise ulusal sınırlar içinde yalıtılmış kapitalizm-sonrası ülkelerin dünyasıdır. Yani, piyasa sosyalizminin neredeyse bir “sağduyu” kanıtı gibi gösterdiği şey, aslında temelsiz bir varsayım üzerinde yükselen, dolayısıyla **bilimsel açıdan** kanıt değeri taşımayan bir argümandır.

Şimdi, yukarıda ileri sürmüş olduğumuz tezi açarak kapitalizmin hâkimiyetindeki bir dünyada merkezi planlamanın köklü sorunlarla, giderek tıkanıklıklarla karşılaşmasının neden kaçınılmaz olduğunu araştıralım. Sorunun çok-yönlülüğü dolayısıyla tartışmayı ana noktalar ile sınırlamak zorundayız. Bunları şöyle sıralayabiliriz: planlama kapasitesinin kısıtlanması; uluslararası alanda değer yasasının hâkimiyetinin planlama üzerindeki tahribatı; teknolojik atılımın sınırlanması. Bu etkenlere var olan işçi devletlerinin bürokratik karakterinin (başka etkilerinin yanı sıra) ulusal sınırlardan doğan sorunları yoğunlaştırmasını eklemek gerekiyor. Şimdi bunları teker teker ele alalım.

Planlama, tanımı gereği, üretimin ve tüketimin toplumsallaşmasının izin verdiği ölçüde, gelecekte yürütülecek üretim, bölüşüm ve tüketim faaliyetlerinin toplumun iradesi dışındaki etkenlerin rastgele etkisine bırakılmaması anlamına gelir.³⁰ Oysa, günümüz dünyasında hiçbir ekonomi mutlak bir kendine-yeterliliğe (otarşiye) sahip olamaz. Dolayısıyla ekonominin bütünsel akımları içinde dış dünyayla ilişkilerin belirlediği değişkenler de mevcuttur (ithalat, ihracat, teknoloji akımı, turizm, giderek borçlanma, sermaye akımları vb.). En milliyetçi Stalinist politika bile bu akımları sonsuza dek sınırlayamaz. Üstelik, bütün işçi devletlerinin (ve bugün nihayet Arnavutluk’un) deneyiminin gösterdiği gibi bu ilişkiler zaman içinde **artmak zorundadır**. Bir örnek vermek gerekirse, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’nin kapitalist ülkelerle dış ticareti ve teknoloji alışverişi **reformlardan çok önce**, 60’lı yıllardan itibaren hızla büyümüştür.

Öyleyse sonuç ikilidir: Birincisi, dünya ekonomisindeki değişikliklerin, denetlenmek bir yana, (kapitalizmin doğası gereği) planlamanın gereklerine uygun bir kesinlik derecesiyle öngörülmesi bile olanaklı olmadığına göre, ülkenin dünya ekonomisiyle bağlantılarının yoğunluğu ölçüsünde **planlama kapasitesi sınırlanır**; ikincisi, üretici güçlerin gelişmesine paralel olarak dünya ekonomisiyle ilişkiler giriftleşeceği için **sınırlılık artar**. Bu iki önermenin en çarpıcı örneği Polonya’nın 70’li yıllardaki deneyimidir. Burada ayrıntısına girilemeyecek nedenlerle, 70’li yılların başında Gierrek yönetimi altında dünya ekonomisiyle ilişkilerini yoğunlaştıran Polonya, 70’li yılların ortasında dünya kapitalizminin gelişme eğrisi tersine dönünce derin bir bunalım içine yuvarlanmıştı. Bu bunalımın, Polonya’nın planlamacılarının planlama olanağına sahip oldukları iç değişkenleri yanlış planlamalarından ya da planların kötü uygu-

30 Kuşkusuz, üretici güçlerin bugünkü gelişimi düzeyinde tüketimi bütünüyle planlamak olanaksızdır. Ama tüketim tümüyle bağımsız bir etken olmadığına, üretim ve bölüşümden büyük ölçüde etkilendiğine göre, bu olanaksızlığın planlamaya getireceği sınırlamalar her aşamada daha fazla getirilebilir. En önemlisi de, ayrıntılı tüketim seçişleri üzerinde planlama yapmak olanaklı olmasa bile, tüketimin temel bileşimi konusunda demokratik olarak belirlenmiş toplumsal öncelikler zemininde planlama yapmak olanaklı, hatta gereklidir. Bu soruna aşağıda döneceğim.

lanmasından kaynaklandığını ileri sürmek gülünç olurdu. Bu gülünçlüğü üstlenmeye de bugüne kadar (bildiğim kadarıyla) kimse cesaret edememiştir. Polonya'nın 70'li yılların sonunda başlayan bunalımı ancak dünya ekonomisiyle ilişkisi çerçevesinde, planlama kapasitesinin sınırları bağlamında kavranabilir.

Planlama kapasitesinin sınırlanmasının yanı sıra, uluslararası ilişkilerin planlanmış ekonomiye getirdiği ikinci bir sınır, uluslararası alanda değer yasasının hâkimiyetinin planın hedefleri, oranları, akımları üzerinde yaptığı tahribattır. Kısaca yeniden özetlersek, değer yasası, piyasada fiyatların iniş çıkışı temelinde, toplumsal kaynakların *parayla desteklenmiş* talebe uyum göstermesini sağlar. Planlamanın en önemli boyutlarından biri toplumsal kaynakların dağılımının parasal (efektif) talebe zincirlenmesinin önüne geçmek, toplumsal üretimi toplumsal olarak belirlenmiş bir ihtiyaçlar dizisine uygun bir kalıba sokmaktır. Yani planlama *kısmen* değer yasasına karşı bir mücadeleyi içerir.³¹ Ama kapitalist dünya ekonomisi içinde yer alan bir planlanmış ekonominin, dış ilişkileri dolayısıyla bu tür bir yönelişi tutarlı biçimde sürdürmesi çok ciddi engellerle karşılaşır. Daha karmaşık etkilere hiç girmeden, ekonominin ihracat yapabilmesi için değer yasasının belirlediği dünya fiyat kalıplarına bir ölçüde uyması gerektiğini belirteyim. İhracat gerekliliği büyüdükçe bu basıncın da artacağı açıktır. Aslında daha genel olarak sermaye akımları, borçlanma, turizm, dış ticaret — kısacası kapitalist dünya ile gelişen bütün ekonomik ilişkiler, dünya piyasasının disiplinini ve önceliklerini planlı ekonominin kendine özgü disiplinini ve önceliklerinin önüne geçirme yönünde bir eğilim yaratır.³²

Ulusal sınırların planlanmış bir ekonominin başarılı işleyişine getirdiği üçüncü temel sınırlama teknolojik gelişme alanındadır. Üretici güçlerin, bilimin ve teknolojinin günümüzde ulaştığı aşamada, önemli teknolojik atılımlar gittikçe artan ölçüde uluslararası bir ölçekte mümkün olmaktadır. Yeni hammadde kaynaklarının dünyanın dört bir yanına dağılmış olması, temel araştırmada ve uygulamalı bilimlerde uluslararası etkileşim ve bilgi akışı, teknolojik gelişme ve yeniliklerin yığılımlı karakteri dolayısıyla, dünya ekonomisinin bütünselliği içinde hareket eden ekonomilerin (ABD, Japonya, AT vb.) teknolojik alanda çok daha hızlı gelişmesi olanaklı hale gelmektedir. Kapitalizm ile çevrelenmiş bir işçi devleti kendisine karşı uygulanan ambargolar dolayısıyla bu uluslararası çevrimin dışında kalır. Stratejik ve ileri teknoloji ürünlerinin SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerine ihracını denetleyen COCOM adlı örgüt

---

31 Piyasa sosyalistleri arasında, Marksist bir kökenden geldikleri için, neoklasik burjuva iktisadının hayali dünyasında afyonlanmamış olan teorisyenler bu gerçeğin tümüyle farkındadır. Brus kitabının önemli bir bölümünü bu soruna ayırır. Amacı kendi önerdiği modelin, değer yasasına teslimiyet anlamına gelmeyeceğini kanıtlamaktır. Brus'un önerdiği pratik modelin gerçekçiliği ayrı bir tartışma konusu. Bk. *The Market...*, a.g.y., "Sosyalist Bir Ekonomide Değer Yasası" başlıklı dördüncü bölüm.

32 Bu gözlemi yapmak, ulusal sınırlar içinde yalıtılmış bir işçi devletinin dış dünyayla ilişki *kurmaması* ya da kurduğu ilişkileri kapitalist dünyadaki gelişmelerden tümüyle *bağımsız* politikalar temelinde sürdürmesi gerektiğini söylemek anlamına gelmiyor. Tam tersine bu ilişkilerin kaçınılmaz olduğunu söylüyorum. Dolayısıyla, bu tür bir durumdan *genel olarak* planlama hakkında sonuçlar çıkarmanın yanlış olduğunu ileri sürüyorum. Bu notun, kendi görüşlerini paylaşmayanları derhal otarşi düşkünlüğüyle, milliyetçilikle, bürokratizmle suçlamaya hazır piyasa sosyalistlerine yeterli bir hatırlatma olacağını umarım.

Batı’da 1950 yılından beri gayet faaldir, denetimi ancak son bir-iki yılda bir ölçüde gevşemiştir. Öte yandan, var olan işçi devletlerine hâkim olan bürokrasiler, “tek ülkede sosyalizm” programının gerektirdiği içe kapanma dolayısıyla, yönettikleri ülkeleri uluslararası bilgi ve teknoloji alışverişinden, nesnel koşulların dayattığından da daha ileri bir düzeyde yoksun bırakırlar. Teknoloji ile ilgili bu nokta konusundaki tartışmaya son verirken bir noktanın altını çizmek istiyorum: Burada söylenenler, bürokratik işçi devletlerinde teknolojik gelişmede son dönemde gözlenen durgunluğun *tek* nedeninin ulusal sınırlardan kaynaklandığı anlamına gelmiyor. İç mekanizmaların da bu gelişmede büyük etkisi var. Bu konuya aşağıda yeniden döneceğim.

Bürokrasi etkiyle birlikte, ulusal sınırların yarattığı engellerin sonuncusuna geliyoruz. Bu etken, *mutlak bir anlamda* bu ülkelerin bürokrasilerinin ve bu bürokrasilere yol gösteren milliyetçiliğin (“ulusal komünizm”) bir ürünüdür. Başka bir ifadeyle, merkezi planlamanın doğası ile *hiçbir* ilişkisi yoktur. İşaret etmek istediğim nokta, bugün dünyanın üçte birini kapsayan işçi devletleri arasında hiçbir ciddi *ekonomik bütünleşme* girişiminin yaşanmamış oluşudur. Bürokrasinin bu tür bir ekonomik bütünleşmeye darbe vuran politikasının çok sayıdaki örneğine girme olanağımız yok. Sadece en çarpıcı örnek olan COMECON’a kısaca bakalım. COMECON Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinin (ayrıca Vietnam, Küba gibi üyeleri de vardır) ortak iktisadi örgütlenmesidir. Tarihi boyunca, çeşitli ülkelerin birbirlerine *en kötü kaliteli mallarını* sattığı dış ticaret ilişkilerinden başka pek az ekonomik işbirliği başarısı elde etmiştir.³³ Kruşçev döneminde, 1962 yılında Sovyetler Birliği’nin öteki ülkelere yaptığı birleşik planlama önerisi reddedilir. (COMECON içi bütünleşmenin önündeki en büyük engelin Sovyetler Birliği’nin öteki uluslar üzerinde —askeri işgallere kadar varan— hâkimiyeti olduğu göz önüne alınırsa, önerinin reddedilmesinin nedenlerini anlamak güç değildir.) 1971’de “sosyalist bütünleşme” yeniden gündeme gelir ve birtakım sınırlı ortak yatırım projeleri yapılır. Ama “sosyalist bütünleşme”nin başarıya ulaşması bir yana, 1971 yılından sonra COMECON içi ticaretin üye ülkelerin dış ticareti içindeki payı bile gerilemeye başlar!³⁴

Bu tablonun sonuçları birkaç noktada toplanabilir. Birincisi, geçmişte Stalinistlerin sık sık tekrarladıkları “sosyalist dünya piyasası” tam bir hayaldir; sermayenin birden fazla ülkede devrilmesi, sadece “tek ülkede sosyalizm” yerine “tek ülkede sosyalizmler” getirmiştir! İkincisi, emperyalist ülkelerin Avrupa’nın batısında hızlı bir bütünleşme yaşadıkları bir dönemde, kendilerine “komünist” ve “enternasyonalist” sıfatlarını yakıştırmakta hiçbir sakınca görmeyen önderlikler, ulusal sınırların ötesine geçme yolunda en ufak bir ciddi çaba bile göstermemişlerdir. Marksizmin enternasyonalizmine bu kadar aykırı bir uygulama güç bulunabilir! Üçüncüsü, COMECON üyesi ülkelerin bu tavrı, ulusal sınırların içinde hapsolmanın merkezi planlamaya getirdiği kısıtlamaların ve çelişkilerin, nesnel koşulların hiç de gerekli kılmadığı ölçüde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Dördüncüsü, politik sonuçları bakımından en önemli

33 İşin daha acıklı yanı “sosyalist dünya”nın kendi iç ilişkilerinde dış ticaretin temeli olarak kapitalist dünya pazarının fiyatlarını almasıdır! (Fiyatlar bu temelden sapabilir ve sık sık saptmıştır. Önemli olan, ölçünün kapitalist dünyanın fiyat yapısı olmasıdır.) Bk. A. Nove, *Feasible Socialism*, a.g.y., s. 107-109.

34 Bu paragraftaki bilgiler Ellman, *Socialist Planning*, a.g.y. s. 277-283’ten derlenmiştir.

olanıdır: Bugün bile, Doğu Avrupa, Sovyetler Birliği, Çin Halk Cumhuriyeti ve öteki işçi devletleri arasında devrimci enternasyonalist önderliklerin yönetiminde (çünkü başka türlü hayaldir) bir tedrici ekonomik bütünleşme süreci başlatılabilse, bu merkezi planlamanın belki de onlarca yıl boyunca başlangıçtaki hayatietinden kat kat fazlasını kazanmasına, işçi devletlerinin hızlı bir ekonomik büyüme yaşamasına olanak sağlardı. Kuşkusuz, en gelişkin ülkelerde sermayenin hâkimiyeti sürdüğü ölçüde, bu yeni atılım da er geç sınırlarına ulaşmaya mahkûm olurdu. Ama bu, işçi devletlerine, Ekim devriminin önderlerinin sık sık sözünü ettikleri “soluk alma dönemi”ni yeniden kazandırır. Bu on yıllar boyunca, emperyalist ülkelerde kapitalizmin devrilmeyeceğine kesin gözüyle bakmak ise sosyalizmden pek az umudu olmak demek zaten.

“Planarşi”

Piyasa sosyalizminin teorisyenleri arasında, merkezi olarak planlanmış ekonomilerin bazı özelliklerini açıklama ve kavramlaştırma bakımından en önemli katkısı Macar iktisatçısı Kornai'nin yaptığı söylenebilir. Kornai, “gevşek bütçe tahdidi”, “iki düzeyli planlama”, “darlık ekonomisi”³⁵ türünden yeni kavramlaştırmalar aracılığıyla, teknik ayrıntılarına girmeden şöyle özetlenebilecek bulgulara ulaşmıştır: (1) Planlanmış ekonomilerde işletmeler ve öteki ekonomik birimler üzerinde (kâr-zarar durumunun kapitalist işletme üzerinde yaratacağı türden) bir mali disiplin yoktur. Kornai bu durumu “gevşek bütçe tahdidi” kavramı ile ifade eder. Bunun anlamı, zarar etmekte olan bir işletmenin bile ek fonların yardımıyla varlığını sürdürebileceğidir. (2) Bu ekonomilerde genel eğilim “sıkı planlama” (“taut planning”) yönündedir. Yani, kaynakların son damlasına kadar kullanılması, hiçbir atıl rezerv bırakılmaması yönünde bir eğilim vardır. (3) Bunun sonucu, ekonominin her alanında, ister tüketimde ister hammaddelerde ister ara mallarda, bir *darlık* olgusunun yaşanmasıdır. Hiçbir malın üretim miktarı ekonominin satın alma kapasitesine yetişemez. Başka biçimde ifade edildiğinde, ekonomide düzenli ve sürekli bir aşırı-talep basıncı vardır. (4) Bu aşırı-talep eğilimi, doğrudan doğruya bu ekonomilerde var olan aşırı-yatırım eğilimiyle bağlantılıdır. Başka yazarlar tarafından da kaydedilen bu olguya³⁶ Kornai Macar terminolojisini izleyerek *yatırım açlığı* adını verir.

Kornai'nin (ve başka araştırmacıların) saptadıkları bu *düzenli* eğilimlerin planlanmış ekonomilerin işleyişini kavramak bakımından çok değerli veriler olduğu tartışma götürmez. Ama bu düzenli eğilimleri saptamak yeterli değildir. Bu dört önerme arasındaki *iç bağıntıları* ortaya koymak, merkezi olarak planlanmış ekonomilerin işleyişine hâkim olan *yasaları* kavramak açısından mutlaka gereklidir. İşte Kornai (ve piyasa sosyalizminin öteki teorisyenleri) bu noktada tam bir teorik yoksulluk sergilerler.

En önemli örnek olan Kornai'den başlayalım. Yazarın temel sorusu “gevşek bütçe tahdidi”ne (GBT) yol açan etkenlerin ne olduğudur. Buna verdiği cevabı

35 “Darlık” sözcüğü, iktisadın temel kavramlarından biri olan “kıtlık” (“scarcity”) kavramıyla Kornai'nin sözünü ettiği “shortage” kavramını ayırmak amacıyla bu sonuncunun karşılığı olarak kullanılıyor.

36 Örneğin Nove, Feasible Socialism, a.g.y., s. 91-92.

sivil toplumcuların keyif belirtileriyle karşılayacaklarını görür gibi oluyorum. Kornai’ye göre GBT iki sosyo-politik trendin bir bileşimidir: birincisi, “devletin iktisadi örgütlere karşı pederşahi (paternalist) rolü”; ikincisi, bürokratikleşmenin kendi kendini güçlendirme eğilimi.³⁷ Bu ikincisini derhal bir kenara bırakabiliriz: “Bürokratikleşmenin kendi kendini güçlendirme eğilimi” daha önceden bürokratikleşmeyi *varsayar*, türev bir etkidir, dolayısıyla sadece ilk etkeni sarmal biçimde güçlendirebilir. Bu yüzden, Kornai’nin esas cevabının “pederşahi bürokratik devlet” olduğu sonucuna varabiliriz.

İlk bakışta, var olan işçi devletlerini bürokratik olarak yozlaşmış olarak niteleyen biri için bu açıklamanın çekici gelebileceği düşünülebilir. Oysa ben Kornai’nin açıklamasının son derece *yüzeysel*, dolayısıyla yanıltıcı olduğunu düşünüyorum. Kornai’nin tahlili açıklaması gerekeni varsayıyor. Açıklayalım: Evet, devlet sürekli sübvansiyonlarla işletmelerin, zarar etseler bile, ayakta kalmalarını sağlamaktadır. Buna “pederşahi” bir davranış adını takmak Kornai’nin neoklasik ve liberal önyargılarını ortaya koymaktan (ve neoklasik iktisadın Darwinist mantığını sergilemekten: “tutunamayan batsın”) başka bir işe yaramaz. Esas soru şudur: **Bu** toplumun ve **bu** devletin hangi *sistemik* özellikleridir ki devletin böyle davranmasına yol açar? Bu sorunun cevabı Kornai’de yoktur.³⁸

İkinci bir örneğe bakalım. Michael Ellman, “yatırım açlığı”nı (planlanmış ekonomileri anlayabilmek için anahtar rolü taşıyan bu kavramı) açıklamaya giriştiğinde belirleyici etkenleri şöyle sıralıyor: kısmen “parti önderliğinin iddialı planları”, kısmen de “ortadan kaldırılması zor olan finansal disiplin eksikliği” (yani Kornai’nin GBT olarak andığı olgu).³⁹ Bu cevapların ilkinin sığ bir idealist yönetime yaslandığı (parti önderliği hırslı!), açıklaması gerektiği yerde sustuğu (neden bu hırs?) söylenmeli. İkincisi ise yine açıklaması gereken yere kadar gitmiyor: Finansal disiplin eksikliği yatırım açlığının nedeni olarak kabul edilse bile, bu disiplin eksikliği neyin sonucudur?⁴⁰ Ellman’ın açıklaması, yukarıda sözü edilen dört düzenli eğilim arasında bir *iç bağını* olduğuna işaret ediyor ama bunu sisteme hiçbir biçimde bağlayamıyor. Çünkü (aynen klasik ekonomi politik gibi) Kornai ve Ellman inceledikleri toplumun içinde nasıl üretim yapıldığını görebiliyorlar ama bu toplumun biçimlerinin (klasik ekonomi politikte değer ve sermaye, burada planlama) *kendilerini ve temellerini* araştırma konusu haline getiremiyorlar. Dolayısıyla, sorunu temelinden ele almak zorundayız.

Neoklasik ders kitaplarının birinci sayfasında yazdığı gibi, tarihin bu evresinde,

37 Bk. “The Soft Budget Constraint”, a.g.m., özellikle s. 24-26.

38 Kornai, bu soruya cevap vermeye en çok, bütünsel bir teorik açıklamaya kalkışmayıp, somut, neredeyse günlük bağlantılar kurmaya çalıştığında yaklaşır. Örneğin, başka bir yazısında “zarar etmekte olan firmaların hayatta tutulması için birçok toplumsal ve siyasal basınç vardır: örneğin, iş güvencesi ya da ithal ikamesi” derken. (Bk. “The Hungarian Reform Process”, a.g.m., s. 45.) Ama nihai soru yine açıkta kalır: Bu basınçlar kapitalizmde de olabilir – orada niye sistematik olarak aynı sonuçları doğurmaz? Bu sistemin hangi özellikleri bu sonuca yol açar?

39 *Socialist Planning*, a.g.y., s. 162 vd.

40 Ellman, hiç olmazsa kendi formülasyonunda finansal disiplin eksikliğinin “ortadan kaldırılmasının zor” olduğunu görerek bu zorluğun nedenlerini araştırmalıydı.

insanların ihtiyaçları sonsuz, bu ihtiyaçları karşılamak için gerekli kaynaklar kıttır. (Neoklasik iktisatçıların, kapitalizmin bir üretim tarzı olarak özgüllüğünü perdelemek için kullandıkları bu noktayı, tam da gerekli olduğu anda unutmaları ne acı!) Toplumun bütün ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olmadığına göre, bunları belirli bir yöntemle sıraya koymak ve kaynakları bu sıralamaya uygun olarak dağıtmak gerekir. Meta üretiminin toplumsal yeniden üretimin zorunlu biçimi haline geldiği bir toplumda bu sıralamayı değer akımları, ya da değerın soyut ve evrensel biçimi olan para yapar. Toplumun kaynakları, başta paranın en gelişkin biçimi, “hareket halinde değer” olan sermayenin **birikim açısından** ihtiyaçları olmak üzere, yatırım ve tüketim ihtiyaçlarını satın alma gücüne oranla bir düzene sokan paranın yönlendirmesine göre, değer yasası tarafından çeşitli kullanımlar arasında dağıtılır. Yani meta üretimi, başka yönlerinin yanı sıra, ihtiyaçların, soyut mübadele değerinin, paranın, satın alma gücünün despotizmi altında **cendereye** sokulmasının bir aracıdır.⁴¹

Meta üretiminin, piyasanın ve paranın sosyo-ekonomik yeniden üretim üzerindeki hâkimiyeti ortadan kalkar kalkmaz, bu cendere parçalanır ve insanların ihtiyaçları, tüketim malları, toplumsal ve belediye hizmetleri, kültürel olanaklar, doğal ve kentsel çevre koruması vb. sayısız biçim altında bir patlamayla kendini ortaya koyar. Artık ihtiyacın ifadesi sadece **parayla desteklenmiş** (efektif) talep değildir. Piyasa kategorilerinin geçerli olduğu alanlarda (örneğin bireysel tüketim mallarının hâlâ birer meta olarak işlem gördüğü piyasalarda) ifade biçimi hâlâ budur. Ama piyasa kategorilerinin dışına (kısmen ya da bütünüyle) taşmış olan alanlarda (eğitim, sağlık, konut, kültür, dinlenme vb. vb.) ve bütün ihtiyaçların karşılanması temeli olan çalışma alanında, ihtiyaçlar doğrudan doğruya politik kanallardan dile gelmek zorundadır. Bu ise ihtiyaçların dile getirilmesinin şiddete başvurularak bastırıldığı ender durumlar dışında, kolektif mülkiyet temelinde kaynakları büyük ölçüde kendisinde yoğunlaştırmış olan merkezi devletin sürekli bir **aşırı talep ve aşırı yatırım** basıncı altında kalması sonucunu doğurur. Yani, birincisi, **yatırım açlığı** piyasanın cenderesinden kurtulmuş bir ekonomide ihtiyaçların uğradığı sürekli patlamanın ürünüdür; ikincisi, **gevşek bütçe tahdidi**, piyasanın ve kârın hâkimiyetinin ortadan kaldırılmış olduğu bir işçi devletinde çalışmanın nefes almak kadar doğal bir hak haline gelmesi dolayısıyla işletmelerin iflasa (ve işçilerin sokağa) terk edilmesinin son derece zor olmasının bir sonucudur; üçüncüsü, devlet işletmelere ve her türden ekonomik birime bu yüzden sürekli olarak ek fonlarla destek olur — “pederşahi” olduğundan ya da “parti önderliğinin iddialılığı”ndan değil.

Bu kısa tahlil bize piyasa kategorilerinin dizgin altına alınmış olduğu, planlanmış bir ekonominin (gelecekte de her türlü sosyalist planlama deneyiminde karşımıza çıkacak olan) temel bir yasasını verir: Periyodik bir biçimde aşırı-üretim (eksik talep) bunalımları ile karşılaşan kapitalist ekonomiye karşıt olarak, **planlı bir geçiş ekonomisinde sürekli olarak bir aşırı-talep eğilimi var olacaktır**. Ancak bu eğilim, her türden planlı ekonomi için geçerli olsa bile, bürokratikleşmiş bir işçi devleti bağ-

41 “Kapitalist üretimde önemli olan, dolaysız biçimde kullanım değeri değil mübadele değeridir; özel olarak da, artı-değerin genişlemesidir.” (Marx, Theories of Surplus Value, Part I, s. 495.) Ya da: “Üretimin sınırları kapitalistin kârı tarafından çizilir; hiçbir biçimde üreticilerin ihtiyaçları tarafından değil.” (A.g.y., Part II, s. 523.)

lamında özgül sorunlar yaratır.

Planlama, tanım gereği, ekonominin farklı boyutları arasında bir uyumu gerektirir. Kapitalist ekonominin baş belası olan sürekli dengesizlikler ve periyodik bunalımlar, bilinçli bir düzenleme niteliğiyle planlamanın ortadan kaldırılmasını **olanaklı** kıldığı sorunlardır. Ama meta üretiminin ihtiyaçlar üzerinde kurduğu disiplinin ortadan kalkmasının ürünü olan aşırı-talep eğilimi bu uyumu tehlikeye düşürür. Planlama, toplumsal kaynakların toplumsal olarak belirlenmiş bir öncelikler dizisine göre dağıtımını hedeflediğine göre, bu aşırı-talep eğiliminin basıncı altında, var olan kaynakların tatmin edebileceği (yatırım ve tüketim) ihtiyaçlarından fazlasının elde edilmeye çalışılması planlama açısından tam anlamıyla usdışı bir davranış biçimidir. Dolayısıyla, işçi demokrasisine dayanan bir **demokratik planlama** sistemi, ancak farklı öncelikler dizileri arasında bir seçişe olanak sağlayabilir. Ama bu farklı öncelikler temelinde hazırlanacak planlarda kaynaklarla üretim ve yatırım hedefleri arasında genel ve sektörel tutarlılığın sağlanması zorunludur. İşçi demokrasisi büyük kitlelere söz hakkı tanıyarak, çeşitli ihtiyaçların bütün çalışanların temsilcileri tarafından göz önüne alınmasının yolunu açarak, merkezde kararları oluşturan temsilcilerin denetimini kolaylaştırarak, alternatif plan taslakları üzerinde açık ve özgür bir tartışmayı olanaklı kılarak, saydam bilgi akışının önündeki engelleri temizleyerek vb. yöntemlerle, nihai planda kaynaklarla hedefler arasındaki gerçekçi dengenin bozulmasını önleyecek mekanizmalara sahip olacaktır. Elbette, kıtlık yerini bolluğa bırakana dek, yine sorunlar ve pürüzler olacaktır. Ama demokratik bir denetim mekanizması bu sorunların asgariye indirilmesini sağlayacaktır.

Bürokratik planlama ise bu tür dengesizliklerin denetim altına alınması için hiçbir **sistemik** mekanizmaya sahip değildir. Tersine, bürokratik sistemin özellikleri bu tür sorunları yoğunlaştırır. Bürokratik işçi devletlerinde, Marksist ya da burjuva bütün gözlemcilerin üzerinde birleştikleri gibi, planlama bir **pazarlık** mekanizmasının ürünüdür. Değişik düzeylerdeki bürokratik ajanlar (Gosplan, bakanlıklar, işletme birlikleri, işletmeler, parti kadroları, cumhuriyet yönetimleri, yerel yönetimler, sağlık, eğitim vb. kuruluşları) her planın hazırlanış sürecinde (bilgi saklama gibi yöntemlere de başvurarak) birbirlerinden mümkün olduğu kadar çok kaynak (ve üretim) miktarını koparmaya çalışırlar. Bu hileli pazarlık süreci birkaç sonuç doğurur: (1) Toplumun toplam kaynakları kesin biçimde saptanamaz; bu, alınacak bütün kararların **yaklaşık** olması sonucunu doğurur. Yalanın krallığında gerçek planlama olmaz. (2) İhtiyaçların ifadesi bu ihtiyaçları ifade eden bürokratik kliğin gücü tarafından çarpıtılır. Bunun en aşırı ifadesi, bürokratik kliklerin güç mücadelesinin **olmayan ihtiyaçlar** yaratarak, ek kaynaklara hâkim olma girişimidir. (3) Önceliklerin saptanması için demokratik ve kararı nihai olan bir merci (örneğin tam egemenliğe sahip bir işçi sovyetleri meclisi) olmadığı için öncelikler düzgün biçimde dizilemez. Yani, bürokratik planlamada kararlar piyasayı andırır biçimde **parçalanmıştır**; yeteri kadar **eşgüdüm** ya da **merkezleşme** sağlanamamıştır. Bütün bunların sonucu olarak, her durumda mümkün olandan daha yüksek düzeyde kaynak gerektiren miktarda talebe kaynak ayrılması planlanır. Bu etkenler de yeniden sorunlar doğurur. Örneğin, bilgi akışı yalan üzerine kurulu olduğu için darboğazlar doğar; bu darboğazlar yalan niyeti olmasa bile kaynakların gözlenmesini nesnel bir zorunluluk haline getirir vb. vb.

Kısacası, bürokratik planlama değişik bürokratik klikler arasında rekabetin **kaotik**

sonucu olarak biçimlenir. Planlama sürecini dengeli ve ussal bir kalıba sokmanın güçlüğüne bir eski Sovyet plancısının, planlama sürecinin son aşamalarına ilişkin şu tasviri renkli biçimde ortaya koyuyor:

Bütün bakanlıklardan ve cumhuriyet planlama teşkilatlarından temsili heyetler Gosplan'ı kuşatırlar. Günler boyunca, bakanlar ve cumhuriyet planlama teşkilatı başkanları maiyetleriyle birlikte Gosplan'a gelir, argümanlar, diyagramlar, hesaplar ve tablolar aracılığıyla daha fazla kaynak elde etmeye çabalarlar. Gosplan bu tür durumlar için bir miktar kaynak ayırır, ama tabii bu miktar herkesi tatmin etmek için yetersizdir.⁴²

Bu özelliklerinden dolayı bürokratik planlama, toplumsal önceliklerin bilinçli bir biçimde sıralandırılması ve bu amaçla çeşitli üretim kesimleri arasında nesnel koşullara uygun bağıntıların kurulması anlamında sosyalist planlama kavramına ancak uzaktan akrabadır. Bu haliyle, bürokratik planlama, sosyalist planlamayla piyasanın anarşisi arasında *melez* bir konumda yer alır. Bu tip bir anarşiyi ilk kez kavramlaştıran 1924 tarihli bir çalışmasında Bolşevik iktisatçı Kritsman olmuştur.⁴³ Kritsman'a göre piyasanın anarşisinin yanı sıra “bürokratik anarşi” olarak tanımlanabilecek bir başka anarşi türü daha vardır. İşte bugünün bürokratik planlamasında görülen anarşi bu türdendir. Bu tip planlama, gerçek sosyalist planlama ile piyasanın anarşisi arasında yer aldığı ve her ikisinin özelliklerini *özgün bir sentez* biçiminde birleştirdiği için *planarşi* olarak anılabilir.

Eğer bu tahlil doğruysa bu bölümü şu sonuçlarla bağlayabiliriz: (1) Aşırı-yatırım ve aşırı-talep eğilimi, mübadele değerinin kullanım değeri üzerindeki boyunduruğunun kırıldığı, piyasanın ihtiyaçlar üzerindeki cenderesinin parçalandığı her durumda *bir eğilim olarak* ortaya çıkacaktır. Kendi içinde bu eğilim zararlı değil, hatta çeşitli yararları olan bir özelliktir: Kaynakların sürekli seferberliği, ulusal gelirin hep potansiyel düzeyine yakın olması, işsizliğin mevcut olmaması, ihtiyaçların (sıralanmasındaki sorunlar ne olursa olsun) azami düzeyde karşılanması — bütün bunlar hep planlı geçiş toplumunun bu dinamiğinin birer ürünüdür. (2) Bürokrasi planlama sürecini anarşik bir süreç haline dönüştürerek (planarşi) bu eğilimi bir dengesizlik unsuru haline getirir ve planlanmış ekonominin sayısız sorunla karşılaşmasına yol açar. (3) Marksist literatürde genellikle bürokrasinin “kötü yönetimi”, “beceriksizliği”, “israfi” gibi açıklamalarla geçiştirilen bütün işleyiş bozuklukları, gerçekte bu sistemik özelliğe, yani bürokratik planlamanın gerçekte planarşi olmasına bağlıdır. (4) Nihayet, son derece ironik biçimde, var olan bürokratik planlama deneyimlerinin sorunu, aşırı- merkezileşmiş olmaları *değil, yeterince merkezileşmiş olmamalarıdır*.⁴⁴ (5)

42 Aktaran: Ellman, *Socialist Planning*, a.g.y., s. 66.

43 A.y., s. 47-48.

44 Bu ekonomilerin aşırı-merkezileşmiş oldukları kuşkusuz başka bir anlamda doğrudur: Henüz üretici güçlerin gelişimi açısından toplumsallaşmamış olan üretim, hizmet ve dolaşım kesimlerinin (tamirat ve bakım, küçük dükkânlar vb.) kolektif mülkiyet altına alınması ve genel planın bir parçası haline getirilmesi anlamında. Yani genel planın kapsamı ekonomi çapında aşırı genişlemiştir, ama bu kapsam çerçevesinde kararların fiili merkezileşmesi yeterince gelişmemiştir.